

ԵՐԿՐԱԳՈՒՆՑ

ԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆՂԷՍ

ԱՄՍԵԱՅ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ԱՍԻԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ

ՏՆՕՐԵՆ-ԽՄԱՐԱՐԱՊԵՏ

ԵՂԻԱ ՏԷՄԻՐՃԻՊԱՇԵԱՆ

ԵՐՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

ՓԵՏՐՈՒԱՐ 1885

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Հայկական հեռագիրք	ՍՈՒՔԻԱՍ Վ. ՊԱՐՈՆԵԱՆ
Տարուինականութիւն (Դ)	Ն. ՏԱՂԱՎԱՐԵԱՆ
Ի կուրս իմ (Բանաստեղծութիւն)	ԳԱՐԵԳԻՆ ԵՐԱՅԵԱՆ
Բնագիտական կազմութիւն արեգական	ՇԵՐՈՆԻՄՈՍ ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ
Տեւեիկ (Մանգոյս) Թարգմ.	ՄԵԼՔՈՆ ԿԻՐՃԵԱՆ
Կիւնն	ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ ՓԱՆՈՍԵԱՆ
Առ Վիլիելմինէ (Գեղօն)	ՎԱՀՈՒՆԻ
Կիւմիւսեանէն յերգեկա	ԳԱՐԵԳԻՆ Վ. ՄՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆՑ
Մասեհագրական, Արքա Գոնարանքէն	ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ
Մարդ եւ մահ	ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

Կ. ՊՕԼԻՍ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Գ. ՊԱՂՏԱՏԼԵԱՆ

(ԱՐԱՄԵԱՆ)

1885

ԻՐԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ կամ Տղոց աչքն ու ականջը կրթելու ե-
ղանակ, Ազատ Թարգմանութիւն Մ. Մամուրեան: Գին 6 դն:

ՀԱՄՈՎ - ՀՈՏՈՎ. — Երկասիրեց Գ. Վ. Սրուանձտեանց :
Մամլոյ տակ կը գտնուի Թորոս Աղբարիւն Բ. Հատորն :

ՆԿԱՐԱԳՐԱԿԱՆ ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ Ի ՀԱՅԱՐԵԱԿ ԳՍԻԱՌՈՍ
Մասն Ա. — Տեղագրեց Մանուէլ Միրախորեան :

ՈՒՂԵԱ ԿԱՄ ԶԷՅԹՈՒՆ. — Նկարագիր տեղական, կեն-
տական, բնաստիրական. — Գրեց Յ. Յ. Ալլահվէրտեան :

ԳՐԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ ՏԵՍԱԿԱՆ ԵՒ ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ. —
Նոր դրութիւն. Մասն Ա. ՈՃ, Հանդերձ բառագիտական
և մտամարզական վարժութեամբք. Երկու հատոր, հանդերձ
բանալիով. Յօրինեաց Միհրան Պ. Ասրանազեան, ուսուցիչ
Հայկական լեզուի և գրագիտութեան. Տպագրութիւն Պաղ-
տատեան (Արամեան). Գին երեք հատորին՝ 35 դանեկան:

ԲԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀԵՂԵՆԱԿԱՆ ԱՐԴԻ ԼԵԶՈՒԻ. —
Բաժանեալ ի յիսուն և հինգ դաս, յօրինեալ ըստ նորա-
գոյն դրութեան ի պէտս Հայկազն ուսանողաց ի Տիմիզ-
րիոս Զօրագեանէ. Տպագրութիւն Պաղտատեան. գին դն. 10:

ԽՐԱՏՏՈՒ ԿԱՄ ՀՐԱՀԱՆԳԻԶ ԲԱՐՈՅԱՎԷՊԲ ՄԱՆԿԱՆՅ
ՀԱՄԱՐ, — Թարգմանաբար հաւաքեց Աւետիս Թ. Կէզիւր-
եան. Գին 100 փարայ.

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱՐԱԿԱՂՈՒԹԻՒՆ. — Բ. տպագրու-
թիւն, ճոխացեալ կարեւոր յաւելուածովք ի պէտս ազգային
վարժարանաց, ի Ն. Տիւզէնճեանէ :

ԿՈՒՆԵԷԹ—ԻՒԼ—ԼՈՒՂԱԹ. — Բառագիրք Ֆռանտա-
ժուրք. Հեղինակը Մէմէտ Շիրքի եւ Միքայէլ Աշճեան,
Պաշտօնատարք Հանրային Կրթութեան Նախարարութեան
Տէր եւ հրատարակիչ Գարեգին Պաղտատեան :

Հրատարակուեցաւ Բ. Հատորին Զէրք տեօրն. — Բաժա-
նորդագրութեան տեղն է Արամեան տպարան. Բաժանոր-
դագրինն է 1 Օսմանեան ոսկի: Ա. Հատորը կազմուած կը
վաճառուի բոլոր Օսմանցի գրավաճառաց քով:

ԵՐԿՐԱԳՈՒՆՏ

ԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ

ԱՄՍԵԱՅ

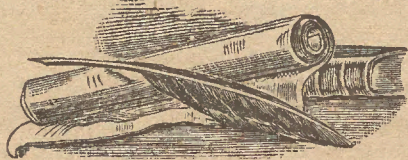
ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ԱՍԻԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ

ՏՆՕՐԷՆ-ԽՐԲԱԳՐԱԳԵՏ

ԵՂԻԱ ՏԷՄԻՐՃԻՊԱՇԵԱՆ

ԵՐՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

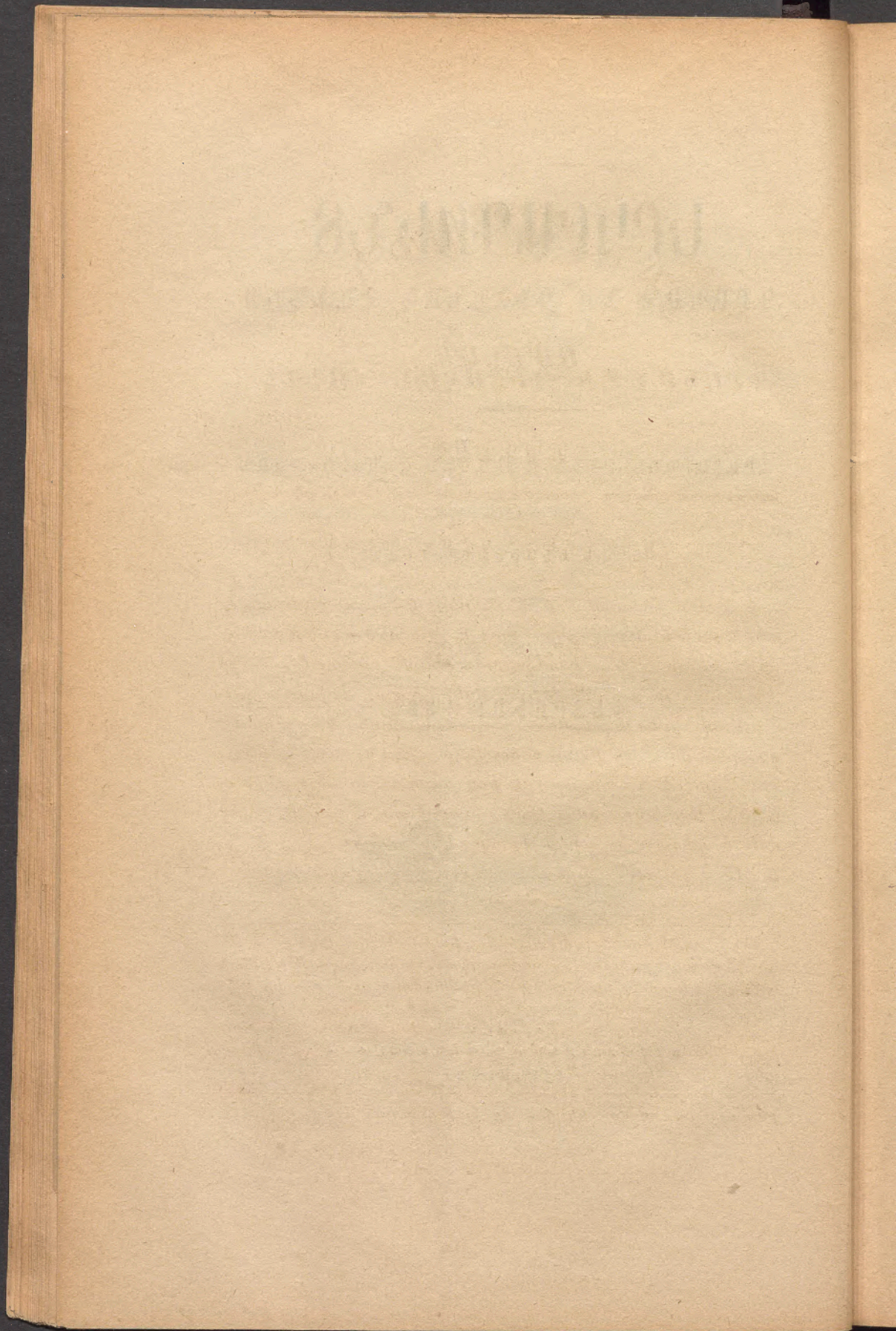
ՓԵՏՐՈՒԱՐ 1885

Կ. ՊՕԼԻՍ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Գ. ՊԱՂՏԱՏԼԵԱՆ
(ԱՐԱՄԵԱՆ)

—
1885

ԵՐԿՐԱԳՈՒՆՏ

ԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ

ԱՄՍՆԱՅ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԴԻՐՔ

Իսկ ո՞ւր թողումք որ այս ամեն դժուարութեանց և անստեղծութեանց վերայ՝ կայ և այս մեծագոյնն, — և զայն պէտք է ևս խորհրդածութեան առնումք, — որ Խորենացւոյն պատմութեան զվերայիշեալ խմատն ընծայելով, նմա բոլորովին հակառակարան կը ցուցնեն զՓարսեցին, որ ինչպէս ցուցինք արդէն, ամենահեշտ կը նկատէ և կը նկարագրէ իսկ զայդու դիւտայ դործն, Մեծին Սահակայ ըսել իսկ տալով առ Մեսրոպք, թէ « Յոյժ գիւրին է գիւտ իրայդ զսր հայցես » (էջ 37), և թէ « գիւրահնար ճանապարհ » իսկ եցոյց նմա(1) :

* * *

(1) ԶԽորենացի եւ զՓարսեցի միայն դիմագրեցինք . քանզի Կորիւնոյ բանքն իւր սովորական յորդարանութեամբքն կրնայ համարուիլ որ զպատմութիւնն հեղձուցած բառից կոյտի մէջ, ևս անցայտ թողած թէ արդեօք Մեսրոպայ « աղօթքն եւ տքնութիւնք եւ պաղատանք արտասուալիցք եւ խստամբերութիւնք եւ հոգք աշխարահեծք » (էջ 9) իրապէս զիւր անկարողութիւնն կը նշանակեն, եթէ՛ աշխատութեան մը բռնուած, զերկնից օգնութիւնն կը խնդրէր բարեօրջառ ոգւով մը, ինչպէս որ կը թուի իսկ մեզ :

Եթէ արդարեւ մեծ է Մեսրոպը, ոչ եթէ այբուբենի մը գիւտովն է մեծ, և ոչ այլ զայդը խորհուրդն յղանալով, — քանզի տեսնի ի վեր անդը զի և այլք զնոյն արդէն խորհելու սկսեր էին, — այլ այնու է մեծ որ զխորհուրդն յղանալէն ետեւ՝ արիաքար և արագաբար շարժեցաւ ի գործ, և շարժեց ևս զայլը ի նոյն։ Այո, այնպիսիքն են մեծք և պաշտելիք, որ ոչ թէ կը խորհին կամ կը խօսին, այլ որք գործենն և ի գլուխ կը հանեն զայն՝ որ և է ճանապարհաւ, օրհաւ եղաւ և Մեսրոպայ արդեանց մեծութիւնն արդարեւ, և յայդմ փայլեցաւ իւր մտաց զօրութիւնն. — սակայն ընդէր և ի միւս կողմանէ՝ թիւր և անբանաւոր ենթադրութեամբք կապտեմք ի նմանէ և զայն փառս որ իրօք և ինքն մեծապէս ձեռնառաւ և գործունեայ եղի ի յաջողութիւն իւր ձեռնարկեալ գործոյն. ընդէր ի սուս հանեմք և զԱղգի մը միաբերան խոստովանութիւնն թէ Մեսրոպը եղի արդարեւ գտիչ Հայկական նշանագրաց, և կամ կասկածելի ընել տամք զՄեսրոպեան մակդիրն զոր ետուն դարք այդ նշանագրաց. — ընդէր, գլուխ բանիցս, և Աղգին իսկ պարծանացն անիրաւի մի՛ այնպէս հաւատալով, և այնպէս իսկ հաւատացունել տալով թէ մեր ազգային մատենագրութեան վերանորոգիչն Մեսրոպը և Մեսրոպեանք՝ ապիկարք ոմանք էին իրենց բնիկ և հայրենի լեզուին համար այբուբենի մը անգամ ճարտարելու, նախափորձ օրինակ մը, թէպէտ անկատար առջեւնին ունենալով, և ստիպուեցան առ օտարս գիւմել. իսկ օտարքդ, ինչպէս բնական էր, զայդ նորատեսիլ մաւրացիները յանկարծ վրանին եկած տեսնելով, քաղաքաւար մեծարանօք անոյշ մը ի դուռն դրին. և Աստուած այն դեհէն տեսնելով այդ շուարեալ և ապշեալ խմբին տառապեալ վիճակը, որ առ ինքն դարձեր

էին, ողորմելով իմն հաճեցաւ հրաշից շնորհք մը իջեցունել ի վայր, զոր դարերով բնաւ երբեք ըրած չէր այլոց:

Զոպեցէք, Տեարք իմ, զձեր ծիծաղն, քանզի օտարք արդէն չառ իսկ զարհամարհանաց քրքիջն բարձած են ամեն անգամ՝ որ զայդ տղայական և խեղճ և ողորմ պատմութիւնն լրած կամ ընթերցած են: — Այլ սակայն, որքան և անտեղի, անբանաւոր, և տկար հիւսուած պատմութիւն մը, զայս ահա կը գտնեմք ամենայն ուրեք՝ եթէ ի մեր դիտնական մատենան, և եթէ ի մեր տղայոց իսկ դատադրոց մէջ լրջօրէն վարդապետեալ:

Ժ. Մեզ բանաւոր երեցած եմ՝ աղիւստիւնս. — Քան զչափն անդր զեղծայ ձերովդ երկայնմութեամբ, Ունկնդիրք իմ մեծարոյք, ի մանր և ի ճղճիմ խորհրդածութիւնս իջնալով, զօրովք ի սպառ լուութեամբ իսկ անցանել կը յօժարէի, եթէ զհնացեալ կարծիքդ չտեսնէի կարի խորարմատ և ընդարձակ արմատացեալ, որ ազգային պատմութեանս նշանաւոր կէտի մը կը վերաբերի. առ ի ընծովին խել զայն, հարկ էր զանտեղութիւնն ցուցնել նախ, որպէս զի կարող լինիմք ապա փոխանակ այնր հաստատել զայն՝ որ մեզ հաւանական և բանաւորն կը թուի. — առ որ ժամ իսկ է որ մերձենամք:

Ի՞նչ էր ուրեմն, կը հարցունէք, Մեծօրովբայ անդ ի Միջագետս այնքան փութով և հոգով խնդրածն: — Զայդր հարցման պատասխանն՝ ոչ, լինէն, այլ ի ձէնջ իսկ լսելի ընել տալ կը յօժարիմ, որպէս զի զերծ լինիմ ի հարուածոցն զորս թերեւս հին կարծեաց պաշտպանքն ընդդէմ արձակել մտաբերեն իբր մտացածին և ինքնա-

հնար նորաշուր մեկնութիւն , զոր այդպէս պիտի ուղէին անշուշտ կոչել հեղհական իմաստիւն : Այժմ' ես ասա քանի մի հարցմունս պիտի առարկեմ , որոց առեալ բանաւոր պատասխանին պիտի հարթեն զճանապարհն ուղղեն զմեզ անգր ուր կէտ նպատակիս է : Մի' անպէտ և ունայն հակաճառական դարձուածոյ ձև համարիք զայդ հարցմունսն . մեր ճառեալ ընդհանուր իսկ նիւթոյն վերաբերեալ կարեւոր քննութիւնք են , որ հարկաւոր պիտի լինին մեզ և ի յաջորդ հետագայ խնդիրսն , երբ ի հնագրախօսական մասնն անցնիմք :

ԺԱ . Հարցումն առաջին . — Այն նշանագիրք զորս Դանիէլ Ասորի յղեց ի Հայս , արդեօք նորին իսկ Դանիէլի ստեղծուածք էին , թէ հնոյ ժամանակի յօրինուածք : — Դանիէլ անուանդ կից՝ նաև զԱսորի մօտն տեսնել՝ կարի բարեպատեհ պարագայ է մանրագնին քննադատի առաջ և զբանաւոր պատասխանն պատրաստելու այդ հարցմանդ : Արդ մակդիրն ոչ միայն կտակածելի կ'ընէ արդարեւ որ այդ նշանագրերը Դանիէլի գիւտն եղած ըլլան , այլ գրեթէ բոլորովին իսկ աններելի զայնս նմա վերագրել : Հեշտ է առարկել թէ ի՞նչ շահ կամ հարկ կամ բաւականութիւն իսկ կարէր ունել Միջագետքնակ Ասորի մը օր մը յանկարծ այնպիսի գործով մը զբաղելու յաւակնիլ կամ թէ զբօսնուլ , մինչդեռ նոյն գործն Մեսրովբայ իսկ « պէս պէս փորձիւք տաժանել » առաւ , ինչպէս վկայեց պատմիչն . և չգիտեմք թէ յաջողե՞ր էր Մեսրովբ . քաջ զայս գիտեմք աներկբայ՝ որ զնոյն Դանիէլեան կոչեցեալ նշանագրերն կատարելագործելու համար բաւական աշխատութիւն կրեց իւր օգնականօքն հանգերձ : Եթէ Դանիէլ ինքն յիւրմէ չէր կարելի յորդորուիլ , ի՞նչ յորդոր կարեմք երեւակայել որ ընդունած ըլլայ իւր շուրջ բնակող եղբրաբնակ

Հայերէն, մինչդեռ միջերկրային աշխարհին տակաւին ան-
փոյթք էին և անտարբեր՝ ի հեճուկս իրական և ստի-
պիչ պիտոյից։ Եթէ իրօք առ հարկէ, և ոչ անշուշտ առ
զբօսանաց, զայդպիս ինչ ճարտարէր Դանիէլ, առ ի նչ
իրաքննութեան և անգործ կը պահէր զայն՝ սպասելով
որ ըստ բաղդի օր մը յանկործ յաճախորդ մի գայր խնդ-
րէր զայն յիւրմէ։ Եթէ այդ քմաշարժ յօժարութեան հետ
նաեւ բաւականութիւն ևս ենթադրեմք յԱսորիդ, միթէ
հաւանակաւն է որ նորն ժամանակեան Հայք, մուսանալով
իրենց ազգային դուռը թեան զգացումն, իրենց
և եպիսկոպոսական խմբով իրար անցնէին Հաբելեան
լուրէն, և անձկաւ առատանային ժամ մի առաջ ի
ձեռս բերելու «սեղծուած մի որ աննշան Ասորի
եպիսկոպոսի ուրումն մտաց ծնունդն էր, և ոչ թէ
միայն ընդունէին, այլ և զկնի ընդունելոյն՝ տեսնելով
ևս ի նմա յայտնի թերութիւնս, և անբաւականութիւնս
« Ողջ տծել զսիւզոբայս և զկապս Հայերէն լեզուիս ~~թե~~
բաւթիւնս երկայնամտէին զայն իրենց մեծիմաստ կաթո-
ղիկոսիւն և «բանիբուն և մտացի» քահանայիւք աշխա-
տիլ կատարելագործելու զայն (1) : Եթէ սա (Դանիէլ-
եանն) թերութիւնս ունէր, ապա ինչ առաւելութիւն կը
մնայ մեզ ենթադրել ի նմա քան ի Մեսրովբայն — որ,
ինչպէս պատմեցինք յառաջագոյն, և նա նոյնպիսի աշխա-
տութիւն մը ըրած և ներկայացուցած էր Սահակայ և
բարձի թողի մնացեալ, — եթէ ոչ՝ զի Դանիէլեան նշա-
նագիրքն չէին Դանիէլի, այլ հին ժամանակէ մը մնաց-
ուած աւանդ մը։

(1) Դիտելի է որ Փարպեցին, որ ի նոցանէ էր որք անսի-
բելութեամբ մը զգածեալ էին ընդդէմ Ասորուց, հանդերձ
«այլ բարեպաշտ» եւ «սքանչելի եպիսկոպոս» կոչելով ըզ
Դանիէլ, կը ծածկէ գնորա Ասորի լինելն։

Բայց թէ առակէ որ թէ ինչպիսի խորհրդաւոր պատահակցութիւն, որ այդ նշանագրաց գոյութեան յայտնութիւնը Դանիէլի ձեռք կամ Հաբելի բերանով ճիշդ այն ժամանակ կը կատարուէր, երբ այբուբենի խնդրոյն զհետ էին Հայք: — Այդպիսի պատահակցութիւնք անլուր չեն ի պատմութեան: Եթէ Դանիէլեանց հաղորդած լուրը համբաւ հանեց, զայդ ընծայելու եմք ոչ այնչափ այնմ է թէ նոյն ժամանակ հնարուած և ստեղծուած էր իրն, որչափ այն պարագային որ իրեն պէտքն սկսուած էր զգալի լինել Աղգին: Պէտքի մը անզգայութեան ժամանակ՝ քանիցս արդեօք խօսք և ակնարկութիւնք դարմանոյն վերայ, բայց ականջ դնող և ոչ ոք: Եթէ հարկն արդէն արթնացուցած չլինէր զպէտան և զյանկութիւն, անշուշտ նաև այս անգամ՝ Հաբելի տուած տեղեկութիւնքն անլսելի կը մնային, ինչպէս արդէն այնտիսի ինչ պատահելոյ վտանգ մը անցած էր, երբ Վուսմապուհ զառաջինն « անվայթ արարեալ » (Խորեն.), կարեորութիւն տուած չէր Հաբելի աղղարարութեան:

Իսկ կը մնայ այլ ևս տեղի երկմտանաց՝ երբ զինի յառաջարձակ խորհրդածութեանցս անցնիմք այժմ լսել նաև զվկայութիւնս բանից երեք պատմեացն. միանգամայն նախ զԿորինոյ թէ « Եւ նշանագիրքն իսկ յայլոց « դպրութեանց թողեալք (տպ. թաղեալք) (1) և յառաջ « բուցեալք գիպեցան » (էջ 9). — և զԽորենացոյն թէ « Կարգեալ ըստ ձեւոյ օրինակի Յունականին զյննջոց գտեալ նշանագիրս տառից » (Գ. ԾԲ). — և հուսկ ուրեմն զՓարպեցոյն, որ զԽորենացոյն բացատ-

(1) Զայս ուղղագրութիւնն ընդունած է եւ Խորենացոյ իտալական թարգմանութեան առաջնորդն (Գաբրիէլ Եպիս. Այվազեան), զայդ բառն ի ծանօթութեան ուրեք թարգմանելով abbandonati (թողեալք). (Տպ. Վենետ. 1841, էջ 556):

բութեան ձեւը պահելով, յաւելուածով մ'ալ կը լրացա-
բանէ: « Զարթոյց զՄաշտոց աստուածայինն շնորհ ի
« ցանկութիւնս յայս կարգել զվաղնջուց գտեալ նշանա-
գիրս (ձեռ. գրեալ շարագիրս) տառից » (էջ 44): Եւ
այլուր դարձեալ նոյն Փարպեցին Հաբելի բերանն կը գնէ
առ Վառձապուհ թէ առ Դանիէլի « նշանագիրք հայե-
րէնք կային » (էջ 38), — կային և ոչ թէ ի Դանիէլի
ստեղծեալի (1):

Թուի ինձ թէ յետ միանգամայն այս բանաւոր խոր-
հրդակցութեամբ և յայտնի վկայութեամբ ամբասնդե-
լու զմեր այս տառնի հարցմանս զպատասխանին, զոր
մերոյ ընդհանուր խկ խնդրոյն առաջին և գլխաւոր
հիմն կը նկատեմք, այն թէ նշանագիրքն գտեալք առ
Դանիէլի, ոչ իւրեւ, այլ հիմն էին եւ վաղնջական, ո-
րով թէ անհարազատ յորջորջումն է Դանիէլեանս կոչել
զնոսա, բայց եթէ այնու մասք որ Դանիէլի ձեռքք դրա-
ւած և յայտնուած եղեն (2) կը փայ մեզ անյնիւ ի
հարցումն երկրորդ:

Ս. Վ. ՊԱՐՈՆԵԱՆ

(1) Ինձիձեան (Հնախ. Հայ. Գ. էջ 73) այսր կարծեաց ի
հաստատութիւն՝ Փարպեցւոյն զայս խօսքն եւս ի վկայութիւն
կոչէ. « Փղձեացեալ (Մաշտոց) յանձն իւր, մանաւանդ թէ
« զոն նշանագիրք Հայերէն լեզուս » . (Փարպ. էջ 36) :
Բայց այդ զոն՝ ըզձական է ուսմական ձեւով, իցիւ թէ գո-
յին կամ ցոյցեն ըսելու մասք, զոր կը հառաչէր թէ Մեսրովք
խորհելով յանձն իւր թէ Սուրբ Գրոց թարգմանութենէն ա-
ռաջ՝ կարեւոր էր մանաւանդ « զՀայերէն լեզուի նշանա-
գիրսն ունենալ: Մեսրովք զայդ իզձն ըզձալու ասեն, տա-
կաւին լուր առած չէր գԴանիէլեան նշանագրոց: »

(2) Խորենացի, — որ Հայկական նշանագրոց գիւտոյն
պատմութեան մէջ՝ քան զմիւս պատմիչսն աւելի մանրամաս-

ՏԱՐՈՒՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Գ

Անողորմիւն. — Անողութիւնն կենդանեաց մեծութեան անուղղակի համեմատական է, որչափ որ կենդանի մը փոքր

նութեանց իջնելովն՝ տեսլի հեղինակութիւն իմն ստացած է յաջո բռնասիրաց, — գոգցես իւր « վաղնջուց գտեսալ » բացատրութեանն կը հակառակաբանէ, երբ՝ բաց ի խորագրի ուրեք Դանիելեան մակագրելու զնշանագիրսն (Գ. ԾԲ), (զոր կարեմք խմանալ՝ ինչպէս ի վեր անդր ըսինք), ի ներքոյ ի բնագրին զայս նշանաւոր բացատրութիւնն կը յաւելու թէ « Խոստանայր (Հաբէլ քահանայ) Հայկականացս լեզուաց առնել նշանագիրս՝ յարմարեալ ի Դանիէլէ եպիսկոպոսէ »։ Չեմք կարող այսպսնել զՉամչեան, — որ զայս պատմութեան գիւտոյն ըստ սովորական եւ ցարդ վերջնոյս ընդունելի եղած եղանակին կը յօրինէ, — երբ զԽորենացւոյն երկու այդ առ իրեարս հակընդդէմ իմն երեւցած խօսքերէն՝ իբր հաւատարագօր՝ զվերջինն կ'ընդունի, հզօր վկայութիւն մի եւս ունելով ի ձեռին ի նմին պատմէջ ուրիշ տեղ մը զստացածն, առ Հայս ի հին ժամանակսն « ոչ լինել դիր եւ գպրութիւն » (Ա. Գ. էջ 21) . ուստի եւ հաստատապէս կը սնդէ թէ Դանիէլի ի ձեռոն գտուած նշանագիրքն ոչ հին էին, այլ նորին իսկ Դանիէլի ստեղծուացք։ Չամչեան կարի իսկ հետեւաբան է այդ ընտրութեան մէջ՝ ինքն իւրոյ պատմութեանն ու սկզբանց, զորս ի միասին կը կապէ թէ՝ որովհետեւ այդ Դանիէլեանքն թերի էին, ուստի եւ իբր անպէտք արհամարհեալ խոտեցան, եւ Մեսրովբայ հարկ եղեւ նոր եւ կատարելագոյն նշանագիրս ստեղծելու աշխատիլ։ — Ապաքէն Խորենացւոյն այդ տարօրինակ բանից մէջի երկւորեակ բառերն առնել եւ յարմարել՝ այնքան բացայայտք եւ առ իրեարս դաշնակցեալ, որ յայտնի վէճ կը յարուցանեն ընդդէմ մեր։ Ինձիճեան, որ այս կէտիս մէջ կը խոստորի ի Չամչեանէ, կաբեւորութիւն տալով այդ բառից, զյարմարիցն կ'ուղէ մեկնել ոչ թէ յօրինել, այլ պահել, (Հնախ. Գ. էջ 73)։ Ոչ

ըլլայ այնչափ աւելի կ'աճի. կենդանեաց ամենէն մեծերն լինին եւ ոնգեղջիւրն մէկ ձաղ մը կ'արտադրեն միայն մէկ անգամին, իսկ փոքրիկ կենդանիներն՝ չիկամուկն եւ ձաղարն 10-20 հատ կ'արտադրեն ամէն անգամին:

Ընտանի կենդանին աւելի կը ծնի քան վայրենին, որպէս

այդպէս բռնազբօս գուցէ երեւի մերս մեկնութիւն, երբ ըսեմք թէ դիտելով որ կորիւնոյ պատմութեան համապատասխանող տեղն՝ մեր այժմու գրչագրաց մէջ կաղ է եւ թերատ, (այն է, « Յայնժամ պատմէր նոցա արքայն վասն ուրումն « Ասորոյ եպիսկոպոսի ազնուականի Դանիէլ անուն կոչեցեալ, որոյ յանկարծ ուրեմն նշանագիրս աղիաբեւոյց Հայեալ էր լեզուի » (էջ 8) շատ հաւանական է որ նոյնպէս կաղ էր նաեւ Խորենացւոյ աշաց առջեւ եղած օրինակն, եւ ինքն հապճեպող պատմիչն՝ զայդ ոստեալ կամ զսոց առնուած բառն կամ բայ՝ փոխանակ գտանել ըսելու, առնել եւ յարմարել բառերով լցուցած ըլլայ, առանց միտ դնելոյ որ չեն համաձայնիր հետագայ իւր իսկ « վաղնջուց գտեալ » բացատրութեան հետ. — եթէ այս չէ, ապա իբր հեզնօրէն ակնարկութիւն նկատելու եմք, զոր ուզած ըլլայ ընել Խորենացին՝ իբր մեծախօս տեղեկութիւն մը տրուած երեւակայելով ի Հաբեւէ՝ ի պատիւ երեսաց իւր աղգակից եւ արիւնակից եղիսկոպոսին: Ուստի մեք չտալով կարեւորութիւն մեծ այդ բառից, ուր հսկառակքն կեցած են ամենայն պայծառութեամբ եւ ուժգնութեամբ, աւելի ստուգադոյնք, աւելի բանասորք եւ աւելի համաձայնք միւս երկուց պատմչաց միջին դարուց ոմանք զուղիղն եւ զմերն կը հասկանան, — ինչպէս վարդան՝ որ զԴանիէլեանսդ « Առ Դանիէլի դտեալս ե հիւն ժամանակաց » կը կոչէ. — եւ ոմանք՝ տարտամ եւ ծածկաբանութեամբ սողոսկելով կ'անցնին, — ինչպէս Սամուէլ Անեցի եւ Սողիկ, ոչ ոք ի նոցանէ Չամչեանի իմացուածոյն ձայնակցելով: Իսկ ի նորոցս, բայց յինճիճեանէ՝ որ զվաղնջական լինեն յերկարօրէն կը փաստաբանէ (Հնախ. Գ. էջ 74-76), նաեւ Ալիշան եւ Էմին եւ այլք, ընդ մեզ համակարծիք են. միայն Գաբրիէլ Եպիս. Այվազեան անորոյ կը թողու կ'անցնի. (Ուղղագր. շեգ. Հայոց. էջ 7):

ճաղարը տարին 12 անգամ կրնայ ծնիլ, նապաստակ որ այն տեսակի վայրենին է 5 անգամ կը ծնի: Ընտանի խաղն տարին 2 անգամ կրնայ ծնիլ, իւրաքանչիւր անգամին 15-20 հատ, իսկ վարազ տարին միայն անգամ մը կը ծնի եւ իւրաքանչիւր անգամին հազիւ 8-10 հատ:

Արդատաւորութեան տեւողութիւնն կենդանեաց մեծութեան համեմատական է, զորօրինակ փիղն որ երկրային կենդանեաց մեծն է 20 ամիսէն, անգեղջիւրն 16 ամիսէն, իսկ ընդհակառակն ճաղարինն 50 օր է միայն:

Կենդանիի մը թշնամիներն որչափ որ թուաւոր լինին, իւր աճումն այնքան մեծ կը լինի. որպէս ձուկերն, երբ հաշուի առնումք մարդոց սննդեան ճարակ եղող ձուկերու այն մեծ քանակութիւն եւ ջրակենցաղ կենդանեաց կերածներն, պիտի զարմանաք թէ ինչպէս կարող են դիմադրել այս չարունակական պատերազմի մէջ, առանց իսպառ բնաջինջ ըլլալու, ըստք պէտք է դիտնամք թէ բնութիւնն գիտնալով նորա թշնամեաց բազմութիւնն, աճողութիւնը աւելցուցած է, եւ այսպէս երբեմն ձուկեր մի քանի միլիոն ձուկեր կ'արտադրեն:

Սովորաբար եւ հրահանգ. — Արիւնն կը վազէ եւ կը սընուցանէ նամանաւանդ աւելի գործող անդամն կամ գործարանն, որով գործող անդամն աւելի կ'աճի, իսկ չը գործողներն կը պզտիկնան, ժառանգականութեամբ իրենց յաջորդաց կը թողուն այս փոփոխութիւններն եւ այսպէս ժամանակ վերջ գործողն կը ձեւափոխի. իսկ չը գործողն գրեթէ կ'անհետանայ կամ տարրական վիճակի մէջ կը մնայ:

Իբր ասացոյց սորա Տարուին կ'ըսէ թէ Մատէռի կղզւոյն մէջ մասնաւոր պատենաթեւեաններն կան որք գրեթէ թեւեր չունին, իսկ ուրիշներ խիստ զօրաւորներ ունին. այս երեւոյթ ծովային հոգմոց սաստկութեան արդիւնքն է, արդարեւ պատենաթեւեանց մի մասն չը կրնալով այդ հողմի դէմ թռչիլ, սկսած են քայլել եւ այսպէս իրենց թեւերն սկսած են փճանալ. իսկ ընդհակառակն ուրիշներ որք դիմադրելով չարունակած են թռչալ իրենց թեւերն աւելի զօրութիւն մը զգեցած են:

Կրաքներու (crabe) մի քանի տեսակներ, որք մթութեան

մէջ կ'ապրին աչաց անգործածութեամբ տեսողութիւննին անհետացած է, մինչդեռ աչաց ծոսն կայ :

Հրահանգէ ծնած այս ձեւափոխութիւններ իրենց յաջորդաց կը թողուն ժառանգականութեամբ :

Էգերու գրաւումն . — Լիվինկսթօն կ'ըսէ թէ « վայրի կենդանեաց արուններն էգերն ուրեշ կերպով չեն կրնար գրաւել, բայց եթէ իրենց ակոյեաններու յաղթելով նոցա մէջ չը կայ անհաս մը որ այս սրտերազմի վիրաց նշաններն չը կրէ » ընդհանրապէս ուժեղ արուն է որ յաղթութիւն տանելով էգն կը գրաւէ եւ իւր յատկութիւնն իրենց յաջորդաց կը թողու : Ներքեմս գէնքերն աւելի կը գործեն քան թէ ուժն ինքնին, որպէս եղջերուաց եղջիւրն, աքաղաղաց բիտն եւն . այսպէս բնական ընտրութեամբ ցեղեր կարտադրուն որոց եղջիւրներ աւելի կարծր են, բիտն աւելի ուժեղ :

Թռչնոց համար շատ անգամ արուին փետուրի գեղեցկութիւնն եւ ձայնի քաղցրութիւնն է որով էգերն շրջառնելով առ յիւրս կը գրաւեն, որպէս սիրամարգն, գրախտահաւն :

Ըստ Տարուինի արուից զանազանութիւնն որպէս եղջերուներու եղջիւրն, աքաղաղաց բեան եւ սիրամարգի սոնն եւն . այս ընտրողականութեան արդիւնքն է :

Ապրող մարմնոց փոխադարձ յարաբերութիւն . — Շատ անգամ ապրող մարմիններ բնութեան մէջ բազադրեալ կամ պարզ կապերով իրարու հետ կապուած են . ահաւասիկ մի քանի հզօր օրինակներ :

Տարուինի ազգականներէն մին իւր ազարակի անմշակ մի մասին վրայ սկովտական շոճի (pinn) տնկելով 25 տարիներ վերջ այդ մասին մէջ 12 տեսակ տունկերով զարդարած էր ի բաց առեալ ցորենազգիներէ, քառէքոններէ, մինչդեռ մնացեալ մասն միւսնոյն մնացած էր . միջատաց թիւն բազմանալով հինգ տեսակ միջատակեր թռչուններ կը բնակէին մշակեալ մասին մէջ . այսպէս մէկ տեսակ ծառի մշակութիւն այնչափ բուսոց տեսակի գոյութիւն ծնած է որոց առթիւ այնչափ միջատներ բնակած են անդ եւ ուր վերջապէս այնչափ միջատաճարակ թռչուններ խմբուած են :

Փառակուայի հիւսիսային կողմն եզն, ձին եւ չունն ընտանեցած են, բայց ոչ Փառակուայի մէջ զի անդ ճանձեր կան

որք նորածին կենդանեաց պորտերու մէջ ածելով իրենց ձուերն զայնս կը փճացնեն : Եթէ այս ճանճերու թշնամիներն զայն անհետացնէին , այդ կենդանեաց գոյութեամբ բոյսերն պիտի փոխուէին . խել մը միջաւաներ՝ պիտի հաստատուէին անդ եւայլն :

Շատ մը տունկեր միջատներու շնորհիւ կարգասաւորին եւ առանց նոցա այցելութեան չեն արտադրեր . այսպէս թիթեռնիկներու այցելութիւնն հարկ է մի քանի օռփտէներուն (orchidées) համար :

Հողանտական երեքնուկն միջատաց այցելութեան պէտք ունի . իշամեղուներն միայն կարմիր երեքնուկն (trofolium) կայցելեն , ուրիշ մեղուներ եւ թիթեռնիկներ չեն կրնար նորա նեկտարին հասնիլ . ուստի կը հետեւի որ եթէ իշամեղուներն անհետանան զաւառի մը մէջ , կարմիր երեքնուկն պիտի անհետանայ . արդ իշամեղուներու թիւն չկամուկերու թիւէն կախեալ է , որք իրենց խորիւրներն կաւրին եւ ձուերն կը փճացունեն . Անգղիոյ մէջ իշամեղուներու $\frac{2}{3}$ ն այսպէս անհետացած են :

Երկամուկերու թիւն ալ կատուներու թիւէն կախեալ է . դիտուած է որ գիւղերու մէջ որ կատուներն շատ են՝ իշամեղուներն ալ շատ են . եւ ուր որ կատու չը կայ իշամեղու ալ չը կրնալով ըլլալ կարմիր երեքնուկն չարտադրիր :

Եթէ որ եւ է պատճառաւ մեղուներն անհետանան , Հօլանտական երեքնուկն անհետանալով նորա տեղն պիտի բռնէ կարմիր երեքնուկն եւ այսպէս փոխադարձաբար . հետեւաբար կենդանեաց միոյն բարձրամբ իրեն համապատասխանող բոյսն կ'անհետանայ . նորա դրացին իւր տեսակովն նորա տեղն կը բռնէ :

Եզրակացութիւն . — Այսպէս մէկ կողմէն անունդ , կլիմայ արուաց , էգերու գրաւումն բնական ընտրողութիւն մը կարտադրեն . միւս կողմանէ աճեցողութիւն , ապրող մարմնոց յարաբերութեան օրէնքն եւ հրահանգներն նոցա կ'օգնեն եւ այսպէս փոխփոխութիւններ , ձեւափոխութիւններ կը ծնանին միշտ ընտրողական ճաշակաւ եւ չորս ժառանգականութեան օրինօք իրենց յաջորդաց կը թողուն , նոցա մէջ տեղի ունեցած մի եւ նոյն ընտրողութիւն կը ներէ դերընտիրներն զտեղ

եւ զայնս աւելի կատարեալագործել. եւ այսպէս շարունակաբար կենդանիներն ձուափոխութեամբ կը կատարեալագործուին ուրեմն կենաց պատերազմն կը հասնի այն աստիճանին որու կը ցանկաց հասնիլ պարտիզպանն, երկրագործն եւ կենդանաբուծն, իւր մշակելի բուսոց եւ կենդանեաց ընտիրներն շարունակ զատելով եւ նոցա արգասաւորութեամբ գերբնտիր ցեղեր յառաջ բերելով զոր արհեստական ընտրողութիւն անուանեցինք: Կենաց պատերազմի արդիւնք բնական ընտրողութիւնն հետեւեալ կերպով կը տահմանէ Տարուին. « Բնական ընտրողութիւն միշտ ամբողջ աշխարհի մէջ զբաղեալ է փոքրիկ փոփոխութիւններ յառաջ բերել, դուրս ձգելով գէշ յատկութիւններն եւ իրարու վրայ բարդելով լաւերն եւ ընտիրներն, կը գործէ անդգայաբար եւ առանց դիւրբանաց ամէն ուրեք ուր որ պարագան կը ներէ, իւրաքանչիւր ապրող մարմնոց համար:

Ընտրողականութիւնը՝ ձեւափոխութիւն չը ծնանիր, այլ կը պահէ զայնս ըստ պարագայից. ոչ միայն այս փոփոխութիւններն երթալով կը մեծնան այլ կազմախօսական զանազանութիւններ ալ կը ծնանին. զի մի անգամն կամ գործարանն ձեւափոխուելով ուրիշներու ալ ձեւափոխութիւն կը ծնանի, որք նորա հետ յարաբերութեան մէջ կը դառնուին եւ զոր Տարուին կ'անուանէ Առնչական զանազանութիւն:

Բաղդաստութիւն արհեստական եւ քնական ընտրողութեան. — Մարդն միայն իւր նպատակին եւ շահուն յարմար կենդանիներ եւ ցեղեր արտադրել կը ջանայ, իսկ բնութիւնն էական բարեւաւութեանց համար. այս վերջինն առաջինէն խիստ զօրաւոր է զի յանհունս եւ շարունակաբար կը գործէ երկրաբանական դարելու մէջ եւ փոփոխութեանց գումարմամբ մեծ ձեւափոխութիւններ կը ծնանին. այս կարողութեան գլխաւոր պատճառն Ժամանակն է. Տարուին ընդ երկար կը խօսի բնութեան ազդեցութեան դանդաղութեանն համար. բայց փոփոխութեանց չափ մը չը դնէր եւ կ'ըսէ՝ քանի որ մարդն իւր անզօր միջոցներով այնչափ մեծ փոփոխութիւններ կ'ընէ արհեստական ընտրողութեամբ, բնական ընտրողութիւն իւր զօրաւոր միջոցներով եւ նա մանաւանդ թուաւոր՝ դարերու միջոցաւ չը՞ կրնար ընել եւ միթէ՞ կարելի՞ է նորա ձեւափո-

խութեանց սահման մը դնել որ շարունակ կը փոխուի եւ կը կատարելագործուի :

Բնական ընտրողականութեան հետեւանքներն :

Ա. Տեսական փնտցումն . — Ինական բնորոշականութիւնն խել մը տեսակներու փճացումն կը ծնանի . եթէ կենաց պատերազմն կլիմայի առթիւ ըլլայ , տեսակի ամբողջութիւնն չը փճանար այլ մի մասն միայն , տոկոճներն կ'ապրին . կլիմայի ծայրայեղութեանն ամբողջութիւնն ալ կրնայ փճացնել եթէ այդ տեսակի կենդանիներ ՚ի մի վայր խմբուած են եւ չ'են կրցած գալթելով գերծիլ :

Իսկ եթէ պատերազմը կենդանեաց մջջ է , կը տարբերի . ենթադրենք թէ կղզիի մը մջջ կապրին խողեր եւ եղեր , մին խոտերով կը սնանի , իսկ միւսն կաղիներով . եթէ աճին , բազմանան եւ սնունդն իրենց չը բաւէ իսկ , կրկին այս երկու տարբեր տեսակներ իրարու հետ չ'են պատերազմիր , զի պէտքերնին կը տարբերի , այլ միմեանց հետ (խողերն խոզերու եւ եղերն եղերու) պատերազմելով աւելի տոկոճներն եւ ուժեղներն կապրին . բայց ընդհակառակն եթէ հոն ձիեր դնեմք , սոքա եղերու նման խոտակեր ըլլալով՝ կենաց պատերազմն կ'սկսի , երկու տեսակներու աւելի զօրաւորներն կը յաղթեն եւ կապրին , նուազ զօրաւորն կը փճանայ եւ կանհետանայ :

Աճողութիւնն շատ անգամ կենաց պատերազմի մջջ ապրելու մի զօրեղ միջոց է արդարեւ . Ափրիկէի Հիւսիսի վիթն անկարող է իրեն դրացի առիւծին պատերազմին տոկալու բայց չը փճանար զի աճողութիւնն խիստ շատ ըլլալով միշտ կը մնայ :

Ի մի բան կենդանոց մը փճացումն այնչափ մեծ է որչափ որ իւր թշնամիներն թուաւոր են եւ իւր աճողութիւնն նուազ է :

Բ. Փնտցող տեսակ մը այլ եւս ծնունդ չառնար . — Զի ուրիշ կենդանոց վրայ ձեւափոխութիւններ ըլլալով ըստ պատերազմից փոխուեցան եւ տարբեր ցեղի մը ծնունդ տուին , նորա ծնունդ տուող տեսակի անհատներն զանազան ձեւափոխութիւններ կրելով ուրիշ տեսակներու ծնունդ տուած են , արդ ծնունդ տուողն ինքնին փոխուած ըլլալով կրկին

յետ չը կրնար դառնալ եւ կամ չը կրնար դառնուիլ մի եւ նոյն ստեղծող պարագայից մէջ. մասնաւոր անհետացած է, այլ եւս չը պիտի տեսնամք:

Գ. *Divergence* (Divergence) յակոթեանց. — Ենթադրեմք որ երկու անձեր միեւնոյն աղաւնիի տեսակին վրայ մին փափաքի երկար կտուց մ'ունենալ, իսկ միւսն կարճ. մին այն տեսակի երկար կտուցներէն երկու հատեր կ'ընտրէ, իսկ միւսն կարճ կտուցներէն. այս երկու ծայրայեղ անձեր, արհեստական ընտրողականութեամբ պիտի աշխատին իրենց նպատակին հասնիլ եւ ժամանակ վերջ այդ երկու ծայրայեղներն այնչափ իրարմէ պիտի տարբերին որ մենք տարբեր տեսակներ իսկ պիտի կարծեմք եթէ միջանկեալ ձեւերն չը տեսնանք. այս ենթադրութիւն կը դարձադրուի միշտ մարդերէ, որպէս Անգլիոյ մէջ երկու տարբեր ձիու ցեղեր կան, մին նուրբ եւ վաղելու յարմար, իսկ միւսներն խիստ խոշոր եւ բեռնակրութեան յատուկ:

Բնութիւնն ալ այսպէս կը գործէ եւ այս տեսակէտով միեւնոյն արմատէ այնչափ բուններ կամ տեսակներ կը ծնանին. մարդն արագ կերթայ. իսկ բնութիւնն դանդաղաբար բայց միշտ եւ չարունակ. մարդն մի կարճ ժամանակի մէջ միայն կ'աղդէ եւ միեւնոյն կլիմայի մէջ. բայց բնութիւնն իրեն օգնական ունի հազարաւոր դարեր եւ երկրի ամբողջ տարածութեան վրայ զանազան ֆիզիքական աղդեցութեանց տակ կը գործէ:

Տարուին կըսէ՝ ցեղն նորածին տեսակ մ'է որ պիտի կազմուի. արմատի տարբերութիւն չը կայ այլ յատկութեանց տարամիտութիւն:

Բնական ընտրողութիւնն յառաջ կը բերէ այն ամէն ձեւափոխութիւններ որ այս տեսակի կենաց աւելի յարմար են. բայց այս կատարելագործութիւնն տեղական պայմանաց համաձայն է որովհետեւ կենդանին տեղական պարագայից կը պատշաճեցունէ. այս ինչ յատկութիւն որ այն ինչ պարագային մէջ անհրաժեշտ է տարբեր պարագայի մը մէջ երբէք չը յարմարելով աւելորդէ կ'սկսի փոքրնալ, անհետանալ եւ կամ ըստ պարագային փոխուիլ:

Երբ կենդանեաց կազմութիւն յարմար է պարագայից որ եւ

է փոփոխութիւն մը տեղի չունենար, երբէք ձեւափոխութիւն եւ բնական ընտրողութիւն չը կատարուիր, եւ այսպէս դարեր կանցնի առանց որ եւ է փոփոխութեան սրպէս ամենապարզ կենդանիներն, որոց ամէն գործարաններ յատուկ պաշտօնավարութիւններ չունենալով ըստ պարագայից կը փոխուին իրենց պաշտօնն եւ ըստ այնմ կը գործեն առանց փոփոխութեանց ենթարկուելու. այսպէս կը տեսնամք երկրաբանական դարերու մէջ գտնուող պարզ կենդանիներն կը գտնուին մինչեւ ցայսօր, իսկ ընդհակառակն այն կենդանիներ որոց ամէն պաշտօնավարութեանց գործարաններն յատուկ են որպէս կաթնատուներն եւ ի գլուխ ամենեցուն մարդն ամենափոքրիկ պարագայից տարբերութեան տակ պարաին ձեւափոխիլ ապրելու համար, հետեւեալ երկու օրէնքներն կը համառօտեն ինչ որ ըսինք:

« Որչափ որ ապրողաց կազմութիւնն պարզ է այնչափ կը պահեն իրենց ձեւն ». եւ փոխադարձաբար « որչափ որ կազմութիւննին բաղադրեալ է այնչափ ձեւափոխութիւնն արագ է եւ անհրաժեշտ »:

Կենդանեաց ձեւափոխութեան կ'օժանդակեն նաեւ իրենց բազմատեսութիւնն եւ իրենց բռնած մակերեւոյթի տարածութիւնն. արդարեւ որչափ բազմաթիւ ըլլան, այնչափ բաղդ կայ նոցա մէջ ձեւափոխութիւններ եւ փոփոխութիւններ ծնանելու՝ որք ասլա ժառանգականութեամբ յաջորդաց կը թողուին: Որչափ նաեւ իրենց բռնած տարածութիւն մեծ ըլլայ այնչափ ֆիզիզական պայմաններն տարբեր կըլլան եւ աւելի թուաւոր պարագայներ կ'ազդեն միեւնոյն տեսակի զանազան խումբերու վրայ:

Ի մի բան բնական ընտրողականութեան նպատակն է կենդանիներն եւ բոյսեր զիրենք պատող պարագայից յարմարցունել, ըստ այնմ ձեւափոխել ձեւափոխութեանց տոկացողներն եւ ընտիրներն միայն ընտրել եւ նովալ ցեղեր յառաջ բերել, որք շարունակելով ընդ երկար դարերու եւ ընդարձակ տարածութեանց զանազան պարագայից համեմատ չարունակ փոխուելով՝ նոր տեսակներ ծնանիլ եւ այսպէս մի եւ նոյն արմատէ յառաջ եկողներ տարբեր տեսակէտներով կատարելագործուելով վերջապէս տարբեր տեսակներ կարտադ-

րեն, այդ տեսակներ նաեւ իրենց չըջանին ուրիշներ կ'արտադրէին. այսպէս ամէն դրացիներ իրարու կը նմանին բայց երկու ծայրիներն անսահման են :

Տարուինի համար տեսակ մը ժամանակաւոր է եւ այն պարագայներու յարմար, ըստ նմա հետեւաբար տեսակաց խումբեր կամ ընտանիքներ եւ սեռեր միեւնոյն տեսակէ զանազան ձեւափոխութեամբ կազմուած են, նոյն իսկ միեւնոյն կարգի եւ դասի կենդանիներն, բայց աւելի հեռացած :

— Վերջապէս Տարուինական վարդապետութիւնն կը սլարդէ եւ կը բացառէ ամեն ինչ որ ըստ հին դրութեան անբացատրելի են, յետագայ եղելութիւններ այլ եւս որեւէ կասկած չ'են թողուր այս դրութեան ճշդութեան :

Ն. ՏԱՂԱՒԱՐԵԱՆ

Ի ԿՈՒՐՆ ԻՄ

Ոչ յար սիրելի եմ ինձ բնբացի ի ցամաքի,
Ոչ լոկ կամիմ տեսանել զծովն ի նկարի.
Այլ է իմ կուր մի փոքրիկ սիրուն քան զորոտան,
Ոյր ի գիրկ երեւուն զանձն իմ հեշիւ հաւատամ.
Ելանեմ սակաւ ի կապուտակն ի հայելւոջ,
Ծուփ առ ծուփ կայտեալ 'ի նա իբր լուղակ մի դողդոջ.
Ոչ ի քիմս միայն, այլ ի զնին սամ զակն ի շուրջ,
Մինչ գամ քան զգամ Արուսեկին սփռին դէմք լուրջ.
Յառնէ ինձ ի դիմաց առաւօտն ծայրակարմիր
Ի կանաչագեղ ներկեալ յոսկի ըզ լեռանց ծիր.
Եւ յայնժամ ի գունս անկանիմ ես իբր Զանդիկ մի
Եւ կարդամ զաղօթս իմ առ նա, զձածուկս սրտի...
Զանցեալսն քուիմ յիշել զմանկութեան իմ աւուրց.
Եւ անճի վարեալ յառաջ զկուր իմ ի նողփիւն ջուրց
Որ ի նորոգել զնոցայն, զառօրին զխիւնդ.
Այսպէս 'ի յափունս անձանօթ առնուի ես քիւնդ.
Օ'ն, ի շունչ զեփիւռին, չ'երթայց առագաստախոյս
Այլ իբր ուղեւոր առ քունն մերձ կացից սիրայոյս...

Ով Վոսքրոսն, կուրս այս դագաղ ինձ լիցի,
Եւ վարեցեն ալիք գայն յափունս քո ամայի,
Ա՛նդ, ի քաւածերպից քո զմի յաղբ գիրան,
Բարձրացուցես յիս ի վերոյ անտու մահարձան.
Եւ զհամբարուացդ հմայս քանդակեալ ի նա յուշ,
Զերկիւղած նաւագին մոգեցես զուշ եւ զուրուշ . . .
Զի չկամիմ ես եւ ոչ բնաւ զոք ի գուք ինձ եկեալ
Սուս են գորովք, սուս արճատուք յոսկերսն հեղեալ,
Զկամիմ զի դաւածեն քաղուկ յիս փարեցի,
Բաղդի մթնագոյն ի կողս իմ քան զնոսայն է արժանի,
Մօտամուռն է եղերեքդ շիրմիս ալեաց հառաչ
Եւ խուսափեալ անդ հոգւոյս սփոփ բռննոց աւաչ,
Այլքն ամենայն ցիր ՚ի ցնորս երթիցեն իսպառ.
Ես քաւայց զուխս իմ, ցորչափ Վոսքրոս դարէ դար :

ԳՍՐԵԳԻՆ ԵՐԱՄԵԱՆ

ԲՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆ ԱՐԵԳԱԿԱՆ

Ի՞նչ է Արեգակը, ի՞նչպէս կազմուած կրնայ ըլլալ արդեօք ցորեկուան չքեղ լուսաւորն : Ահա այս հարցման պատասխանելու յատկացեալ է մեր այս յօդուածը : Արեգակն ինչու թիւնն ամեն ժամանակ զմարդիկ զբաղեցուցած է, այնպէս որ միշտ հարցուած է թէ արդեօք ինչ կրնայ ըլլալ մոլորակային դրութեան կեդրոնական աստղն որ չբնաւորապէս ջերմութիւն ու լոյս կը տփռէ, եւ թէ ինչպէս կրնայ ըլլալ որ արեգակը առանց շխմանելու ու տկարանալու կը փայլի ու կը ջերմացնէ :

Արեգակը չափ ժամանակներ, իբր այրելի ճերմկցած եռագման մէջ եղող զանգուած մը նկատուած էր, երբոր Գերմանացի մեծանուն Գանթ փիլիսոփան առաջինն ըլլալով, անվէհեր կերպիւ պաշտպանեց թէ, մեր կեդրոնական աստղն այրելի ճերմկցած (incandescent) կազային վիճակին մէջն է : Սոյն իմաստուն փիլիսոփան կ'ըսէ թէ « Ստուգապէս կ'առաջարկեմ որ արեգակը բոցաշղլ (flamboyant) մարմին մը եւ

ոչ թէ ամենամեծ ջերմութեամբ մը հալած կամ տաքցած մարմին մըն է, որովհետեւ բոցաշող կրակ մը (այրելէ ճերմկցած կաղ), ջերմութեան բոլոր միւս աղբերաց վրայ այն առաւելութիւնը ունի որ, փոխանակ հաղորդակցութենէ տկարանալու կամ սպառելու, նոյն հաղորդակցութեան միջոցաւ աւելի զօրութիւն ու խստութիւն կ'առանայ, եւ ընդ միշտ տեւելու համար միայն անուցուելու պէտք ունի: Ընդ հակառակն այրելէ ճերմկցած հաստատուն կամ լոյծ գանգուած մը անցողական վիճակի մը մէջ է, իւր յատուկ մասնկանց իրարու շոշափումին: անընդմիջաբար իւր ջերմութիւնն կը նուազի եւ վերստին վառուելու անկարող է: Այս ամենայն ի նկատողութեան առնելով կը համոզուինք որ անջրպետին մէջ գտնուող լուսոյ եւ ջերմութեան բոլոր աղբերք, ուղէ մեր արեգակն ըլլայ ուղէ որ եւ իցէ ուրիշ մի աստղ, բոցաշող չողոյ վիճակին մէջ պէտք է որ գտնուի:»

Երեւելի փիլիսոփայ աստեղագիտին այս կարի նշանաւոր դիտողութիւնն կ'ըսէ, Ֆէրտինան Կէօֆր իւր «Պատմութիւն աստեղագիտութեան» գրքին մէջ, կ'երեւի թէ վիլիամ Հերշելին եւ իրմէ ետքը արեգակնային բնագիտութեամբ պարագլու բոլոր աստեղագիտաց մտադրութենէն վրիպած է:

Միջին զօրութիւն մ'ունեցող դիտակով մը, որուն ակնապակոյն առջեւը սեւ ապակի մը դրուած ըլլայ, եթէ արեգակը զննենք, զայն կիտաւոր կամ կնճռեալ երեւոյթով մը կը տեսնենք, զորս Հերշել նարնջի մը կեղեւին վրայի անհաւասարութեանց նմանցուցած է: Հերշել յիշեալ կնճիռները երկուքի կը բաժնէ՝ լուսաւոր եւ մթին: Մթին կնճիռները լուսաւոր կնճիռներէն ցած են եւ զանոնք կ'առաջնորդեն ու դէպի իրենց կեդրոնն ներքին փոքր գանգուածներ կամ սեւ բծեր կը ներկայացնեն: Լուսաւոր կնճիռներուն քովերն ուրիշ կնճիռներ ալ կը տեսնուին որք անոնցմէ աւելի մեծ եւ աւելի լայն են, ասոնք լուսաւոր բիծք կը կոչուին եւ անկանոնաբար շարուած են: Լուսաւոր բծերը ընդհանրապէս մթին բծերուն երեւումէն յառաջ կը տեսնուին:

Արեգական բծերն թէ՛ դարու սկիզբէն գտնուած են: Արեգակնային բծերուն գիւտէն անմիջապէս ետքը, գրեթէ բոլոր աստեղագէտք, անոնց գննութեամբն պարապելու սկսան,

արեգական բնագիտական կազմութեան վերահասու ըլլալուն համար. բայց մի միայն ասոնց գննութիւնն բնագէտ աստեղագիտաց ուրիշ սկզբնատարերը մոռնալ առին որք առաջարկեալ խնդրոյն լուծմանը համար չգիտցաւ իրարու սխալի օգնէին :

Արեգականային բժից զօրութեամբն էր որ Կալիլէոս եւ Զբայնէր, 1650 ին՝ արեգական հասարակածին ծիր խաւարման վրայ $7^{\circ} 15'$ խոտորած ըլլալն եւ անոր թաւալման 25° օր եւ $\frac{1}{4}$ ըլլալն գտած : 1841 ին այս սկզբնատարերաց որոշումն վերստին ի ձեռն առնելով, Լօժիէ՝ արեգական երկու կիսագնտոց զանազան մասանցը վրայ բծերը զննելու սկսան : Լօժիէի այս գործոյն թուարանական արդիւնքն, արեգականային հասարակածին ծիր խաւարման վրայ $7^{\circ} 9'$ խոտորում մը եւ հանգոյցին երկայնութեանը համար $75^{\circ} 16'$ սող իջաւ, իսկ արեգական թաւալման տեւողութիւնն միջին հաշուով 25° օր 54 որոշուեցաւ : Լօժիէ դէպք մը յայտնեց, զոր արդէն Զբայնէր ընդադատ նշմարած էր, բայց այն ատենէ ի վեր մոռցուած, այսինքն թէ իւրաքանչիւր գիծ ըստ իւր դրից, թաւալման տարբեր տեւողութիւն մը կուտայ, անկախաբար այն բոլոր միւս չարժումներէ, որք բծերու իրարու մօտենալն կամ հեռանալն յառաջ կը բերեն : Լօժիէ կ'ըսէ թէ բաներն այնպէս կը պատահին որ կարծես թէ լուսագնտին իւրաքանչիւր մի գօտին առանձնակի չարժում մ'ունի : Զանազան գօտիաց վրայ Լօժիէյէ զննալ թաւալմունք 24 օր 28 ի եւ 26 օր 29 ի մէջ կը փոխուին : Այս արդիւնքն որ գննութեանց անստուգութիւնն չի կրնար մեկնել, առանց նշմարուելու անցաւ, որովհետեւ այն ժամանակ, մտքերն արեգական բնագիտական կազմութեանը վրայ, Վիլսոնի յղած կարծեօք սնուցեալ էին (1760), զոր Հերշել վերստին ի ձեռն առած ու կերպարանաւորած է :

Արդ տեսնենք թէ ինչ էր Հերշելի բարեփոխեալ Վիլսոնի կարծիքն արեգական կազմութեանը վրայ :

Ըստ Վիլսոնի եւ Հերշելի կարծեաց, որ երբեմն բազմաթիւ հետեւողներ ունէր, արեգակը անթափանցելի եւ երկրիս պէս բնակելի գունդ մի է, ու իրարմէ խիստ տարբեր երկու մթնոլորտներով ծածկեալ է. այս մթնոլորտներէն մէկը

արտաքին իսկ միւսը ներքին։ Արտաքին մթնոլորտը, որ արեգակնային մարմնէն մէկ միլիոն մղոնէն աւելի հեռու կրնայ գտնուիլ, իւր ամպոց քիմիական գործունէութեամբն մեզի ջերմութիւն ու լոյս կուտայ՝ շուսագունն (photosphère) կը կոչուի։ Այս մթնոլորտին եւ արեգակնային մարմնոյն մէջտեղը երկրորդ կամ ներքին մթնոլորտը կը գտնուի, որ թանձր խաւ մը կը կազմէ, եւ առաջին մթնոլորտէն յանհունս նուազ լուսաւոր է, այսինքն կերպ մը մոլորակային մի մթնոլորտ է, որ միայն ցրւայմամբ կը փայլի եւ ծածկոցի մը պաշտօնը կը կատարէ։

Այս երկրորդ մթնոլորտին ամպոց չարժուաք, առաջին, այսինքն լուսաւոր մթնոլորտին ամպերուն չարժուաքն անկախ է, որք էապէս արեգակնային են։ Լուսաւոր մթնոլորտը նման յարատեւ հիւսիսայքի մը, առաձգական յատուկ ու թեթեւ հեղանիւթով մը սնուցուած է, որ անընդհատ կերպիւ արեգական անթափանցիկ մարմնէն դէպ ի վեր կը բարձրանայ։ Յիշեալ հեղանիւթը, եթէ արատ չէ լուսազնալին վրայ փոքր բացուածքներու (ծակոթիք) տեղի կուտայ եւ նոյն բացուածքներէ արտահոսելով լուսազնալին բարձր խաւերուն կը հասնի ու հոն ուրիշ հեղանիւթոց հետ կը բաղադրուի։ Յիշեալ հեղանիւթին աւելի կամ նուազ սաստկութենէն եւ գործունէութենէն, արեգական սկաւառակին խիստ յատկանիշ եղող շուսաւոր թծերն, կլնիոններն եւ կիսաւոր ցանցը յառաջ կուգան։ Միեւնոյն ատենն ամբարձող հոսանքներէն՝ երկու մթնոլորտից մէջ բացուած լայն ճեղքուածներ արեգական անթափանցիկ մարմնոյն փոքր կամ աւելի մեծ մի մասը երեւոյն կը հանեն։ Ասիէ յառաջ կուգան բրձերն։ Եթէ այս բացուածոց յարաբերական մեծութեանց մէջէն, առանձնակի կերպիւ միայն արեգակնային մարմինն տեսնուի, առանց թերաստուերի եւ կամ միայն իւր ներքին զանգուածոյն վերածեալ բիծ մը կ'ունենանք։ Թէ որ մի եւնոյն ժամանակն, լուսաւոր մթնոլորտին տակը գտնուող մթնոլորտէն մաս մը եւս տեսնուի, այն ատեն ներքին զանգուածը (noyau) միակերպ թերաստուերով մը չրջապատեալ է։ Վերջապէս եթէ արտաքին լուսաւոր մթնոլորտը միայն բացուած է, այն ժամանակը առանց ներքին զանգուածոց թերաստուեր մը կ'ունենանք։

Ըստ Վիլիամ Հերչելի, արեգական վրայ բծերու երեւումն, ջերմութեան եւ լուսոյ առաւելագոյն բխման ցոյց մըն է : Վիլիամ Հերչելի այս կարծիքը ընդհանրապէս ընդունուած կարծեաց դէմ է : Ի չը գոյժ օդերեւոյթաբանական գրնութեանց, յիշեալ համբաւաւոր աստղագէտը, իւր կարծիքն Անգղիոյ մէջ ցորենոյ գնոյն վրայ հիմնեց, ասկէ նոյն երկրին տարեկան միջին բարեխառնութիւնն հետեւցնելու համար : Յորենոյ արժէից համեմատական ցուցակ մը շինեց Հերչել, եւ որմէ հետեւցնել կարծեց թէ հունձք այնչափ առատ կ'ըլլան, որչափ որ Արեգական բծերն բազմաթիւ կը լինին :

Բայց Վիլիամ Հերչելի այս տեսութիւնը, նորագոյն գրննիչք չի հաստատեցին : Յիսուսեան մեծանուն Հ. Սեդգի աստեղագետը, Հերչելի կարծեաց հակառակը ըլլալով գտաւ թէ, բծերն իրենց երեւցած մասանց վրայ բարեխառնութեան նուազութիւն մ'աւաջ բերեն : Յիշեալ գննիչն ոտուգեց նաեւ որ կեդրոնին հաւասար հեռաւորութեան մէջ արեգական բեւեռային կողմերը, անոր հասարակածային կողմերէն նուազ տաք են, եւ թէ հիւսիսային եւ հարաւային կիսագունտք ըստ ամենայնի մի եւ նոյն բարեխառնութիւնն չունին :

Տեսոյի Հ. Շվապ աստեղագէտը, 23 տարի ամբողջ (1826 էն մինչեւ 1851) արեգական սկաւառակին վրայ երեւցող բծերն կամ բծերու խմբերն դիտեց ու գննեց : Յիշեալ աստղագէտը իրեն երկայն ու համբերատար խուզարկութիւններէն հետեւցուց թէ բծերու խմբերուն երեւմունքը չըջանաւորութեան մը ենթակայ է, որ հինգ կամ վեց տարի բծերուն թիւը աւելնալէ ետեւ, անոնց թիւը նոյնչափ ժամանակամիջոցի մը մէջ կը նուազի, այնպէս որ հետզհետէ երկու ամենաշատութեանց եւ ամենանուազութեանց մէջի եղած ժամանակամիջոցը 10 էն մինչեւ 12 տարի է :

Չիւրիգի Պ. Վոլֆ աստեղագէտը, 1611 էն ի վեր գլխուած բծերու զննութիւնքն ի մի ամերիկեւրով, յիշեալ չըջանաւորութեան գոյութիւնն բոլորովին հաստատեց : Այս պարագայէս կը հետեւի որ, Արեգակն փոփոխական աստեղաց հետ նմանութիւն մ'ունի : Նմանօրինակ աստղեր են Պերսէոսի Վիքսան Քնարի իրան եւայն, որոնց փայլունութիւնն չըջանաւոր փո-

փոխութիւններ կը կրէ : Այս նմանութիւնն առանձին կերպիւ Պ . Ֆէյի մտադրութիւնն գրաւած է : Մեծանուն աստեղագէտը 1873 տարուան երկայնութեանց պաշտօնարանի (annuaire du bureau des Longitudes) տարեգրոյն մէջ , Արեգակնային բնագիտութեան վրայ հրատարակած մի յօդուածոյն մէջ կըսէ թէ « Այն գաղափարն , այսինքն թէ աստղ « մը՝ մարեչու պէս եղող լագուերի մը պէս էզ մը ժամանակ « կրնայ ճօճիլ , յորմէ հետէ կը մարի , հին նախապաշարմանց « բախման քարն է . նոյն նախապաշարմունք շատոնցունէ ի « վեր մոռցուած են , ոսկայն այսու ամենայնիւ տնոնց ար- « մատն ականայ մնացած է ի մեզ : Անոր համար ալ շատ « ժամանակ վարանեցան ընդունելու որ աստեղք միշտ գո- « յութիւն ունեցած չեն , եւ թէ անոնք կազմութեան չըջան « մ'ունեցած են ու անոնք պիտի ունենան նաեւ նուազու- « թեան չըջան մը որ վերջնական չիջմամբ մը պիտի առաջ- « նորդուի : Այս երեւոյթք անտարակոյս մեր ի նկատողու- « թեան առած տեւողութեանց հետ որ եւ իցէ համեմատու- « թիւններէ դուրս տեւողութիւններ կը պարունակեն , բայց « յիշեալ երեւոյթները մենք ժամանակին մէջ դիտելու ան- « կարող ըլլալով գայնս անջրպետին մէջ պիտի գնենք : Արդ « անջրպետն մեզ մի եւ նոյն պահուն երկնային բանակին մէջ « աստեղային կենաց ամէն երեւոյթն ստացած աստղեր կը « ներկայացնէ , նման անտառի մը , որ մեզ կաղնիի ծառոյն « դարերու յաջորդութեանց մէջ կրած կազմակերպութիւնն « կը ներկայացնէ , մեզի մի եւ նոյն պահուն մէջ ցուցընելով « այնպիսի ծառեր որք զարգացման բոլոր աստիճանաց մէջ « կը գտնուին : Սակայն եւ այնպէս , Արեգակը այս օրուան « օրս մեզի , իբր խիստ երկայն չըջան մ'ունեցող եւ խիստ « քիչ փայլունութեան պլակերպութիւն մը ցուցընող փոփո- « խական աստղ մը կերեւի : (1) »

Այս բարձրութենէ առեալ , խնդիրն ընդարձակելու սկսան , բայց ասոր հետ միատեղ ալ պարզուեցաւ : Յիշելով հոս լաբըստու կարծիքն , ըստ որում Արեգակը յետ սկզբան կերպ մը միգամածի ձեւով մեծ տարածութիւն մը կը գրաւէր եւ

(1) Տարեգիր երկայնութեանց պաշտօնարանի . տարի 1879 . երես 475 :

Թէ իւր թաւալական շարժումը եւ խտանալովն, իրմէ զանազան մասեր անջատուած եւ թէ այս մասերն մոլորականներն յառաջ բերած են, կրնանք ընդունիլ որ Արեգակը կամ մեր աշխարհը իւր կազմակերպութեան շրջանէն ելած եւ իւր նուազութեան շրջանին մէջ մտած է :

Բայց մի կողմ ձգենք կարծիքները եւ հոս տեղ մեզի առանձին հերպով շահաւէտ եղող մտայ յղացումներով եւ զընտելութիւններով զբաղինք :

1862 ին երեւցող գիտաւորը, Նեւտոնին այնպէս թելադրել տուաւ, որ այն գիտաւորներն որք երբեմն Արեգական եւ կամ աստեղաց վրայ կիյնան, կրնան յիշեալ աստեղաց լուսոյն եւ ջերմութեան հնոցաց պէտք եղած նիւթերն հայթայթել : Այս կարծեօք, գիտաւորներն ուղղակի կերպիւ իբր կիզակոյտը կը ծառայէին, որովհետեւ Նեւտոնի ժամանակը բախմամբ յառաջ եկող տաքութեան վրայ որ եւ իցէ գաղափար չունէին : Զերմաշարժումը նորագոյն վարդապետութիւն մի է : Այս վարդապետութեան նախաշարժիչն, Պ. Մէյէր 1847 ին, Բարիզու գիտութեանց ճեմարանին անստելիւն մը ներկայացուց հետեւեալ անուամբ. « Արեգական լուսոյն եւ ջերմութեան յառաջ գալու վրայ տեսութիւնք : » Հասկարծեաց Պ. Մէյէրի, զորս կընդունի նաեւ Պ. վալէրտան, Արեգական լոյսն ու ջերմութիւնը կը գոյանայ ու կը պահուի, անոր վրայ անթիւ սլացեալ աստեղաց անկմամբ յառաջ եկած կենդանի գոյութեամբ (force vive) : Եթէ յիշաւի այս գոյութիւնն կրնայ բաւական ըլլալ Արեգական գործունէութիւնն պահելու, բայց աստեղակերպներու կամ սլացեալ աստեղաց պէս, որոնց անտարակոյս սլացեալ աստեղք ի սկզբն մասունքն էին, գոյ ձորերու մէջ շրջելով Արեգական վրայ չեն իյնար : Ասոր համար ալ Պ. Թոմսըն իբր արեգակնային հնոցին վարիչ փոխանակ աստեղակերպներն համարելու, զայնս զողիակոսի լուսով փոխանակեց, զոր՝ Արեգական բոլորտիքը սիւսեալ կարի անոսր եւ մեծ տարածութիւն մը ունեցող եւ նոյն աստղին բոլորտիքը թաւալող օլակ մը կը համարէր : Որչափ որ այս Պ. Թոմսընէ այլակերպեող Մէյէրի կարծիքն, ծանրակշիռ հակառակութիւնք, մի կողմ թողլու գիտնականներն ստիպեցին, սակայն այսու ամենայնիւ, նոյն

առթիւ Պ. Թուման Արեգակնային ճառագայթացման յարա-
տեւութեան, խորութեան եւ ցրման վրայ տեսութիւններ ը-
րաւ զորս մեծաւ մասամբ Պ. Ֆէյ կընդունի :

« Թէ որ մեծ տարածութեան մը վրայ տիւեալ նիւթեր ,
« բուն գործունէութեամբ մը վարեալ կեդրոնի մը վրայ կը
« ժողովին , այս նիւթոց անկումն եւ հետեւաբար բախումը ,
« որ ստացուած արագութիւնը կը վերջացնէ , մի եւ նոյն
« զանգուածոյն վրայ գործող բոլոր բնալուծական գործու-
« նէութիւններէն աւելի , ջերմութեան աղբիւր մըն է : Հա-
« չիւր կը ցուցնէ թէ Արեգական նիւթոց կենդանի գօրու-
« թեան դադարումէն յառաջ եկող ջերմութեան քանակու-
« թիւնը , նոյն նիւթերն ի սկզբան չափ մեծ տարածութեան
« մը վրայ տիւեալ համարելով , բաւական է ցորեկուան շքեղ
« լուսաւորին , իր ամէն կողմն ցրուելով կորանցուցած ջեր-
« մութեան քանակութիւնն մեկնելու (Պ. Ֆէյ . Աստ . Երկ .
« Պաշտ : 1873 Երես 529) :

Պ. Քարինկզոն , Արեգական բծից վրայ հրատարակած իւր
նշանաւոր գրքին (observation of solar spots 4onol 1863) մէջ
Պ. Թումանէ այլակերպեալ , Պ. Մէյէրի կարծեաց մասնակցե-
ցաւ , ինչպէս նաեւ Հերշելի տեսութեան , որ արեգական
հասարակածին (մասն հանդարտութեան) վրայ տեսնուած
ասկաւաթիւ ու տկար եւ կողմնական գօտեաց վրայ (10° էն
մինչեւ 30°) արտակեղբոնական թէ հիւսիսային եւ թէ հա-
րաւային լայնութեանց մէջ գտնուող բազմաթիւ տեսողա-
կան բծերն , երկրագնդին վրայի կանոնաւոր հովերուն երե-
ւոյթին կը նմանցնէ : Պ. Քարինկզոն ամենէն աւելի նշանա-
ւոր դէպք մ'ապացուցանելու առաւելութիւնն ունեցաւ ,
այսինքն թէ բծերուն թաւալումն այնչափ աւելի կամաց կամ
գտնուալ է , որչափ որ լայնութիւնին աւելի է :

Լոյսը ըստ իւր յառաջ եկած ազդեցաց ու միջոցաւ շո-
ւիտութիւններ կը կրէ , որք տեսաբանական վերլուծութեան
ասպարէզ մը բացին : Ֆրանսուա Սրակոյ , քրոմական բե-
ւեռականութեան միջոցաւ եւ իրմէ հնարուած գործիքով մը
(solariscope) , կրցաւ գտնել թէ այրող հաստաստուն կամ հե-
ղուկ մարմինները , միշտ ըստ շեղ վերանկմամբ բեւեռակա-
նացեալ լոյս մը կը բխին , ուր որ այրելէ ճերմկցած կազերն

կամ բոցերն միշտ բնական լոյս յառաջ կը բերեն։ Արդ այս փորձարկութիւններն Արեգական վրայ ալ կատարելով, այն արդիւնքն յառաջ եկաւ որ Արեգական մակերեւոյթն ոչ հաստատուն եւ ոչ ալ լոյծ վիճակի՝ այլ կազային վիճակին մէջն է, ինչպէս որ Քանթ ամենէն առաջ յայտնած էր։

1842 էն ի վեր, լուսաւոր թագերն եւ ամենէն աւելի վարդազոյն ցուցումներն (protoférences roses), որք Արեգական բոլորական խաւարմանց ժամանակն, լուսնի շրջագծին վրայ կը տեսնուին՝ երբ որ անոր սկաւառակը զարեգակը բոլորով կը ծածկէ, բնագէտ աստեղագիտաց ամէն բանէն աւելի մտադրութիւնն դրաւած էին։ Այս խնդրոյս վրայ շատ կարծիքներ յայտնուեցան, երբոր 1868 ին 18 Օգոստոսին՝ Անգղիական Հնդկաստանի մէջ արեգական ամբողջական խաւարում մը սլատահեցաւ եւ որ խնդիրն կատարելագործեալ գործիքներու միջոցաւ լուծելու պատեհ առիթ մ'ընծայեց։

(Շարունակելի)

ՀԵՐՈՆԻՄՈՍ ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ

[Հայ լեզուի ու գրագիտութեան ուսուցիչ Մեծագատիւ Տ. ՄԵԼՔՈՆ ԷՖԷՆՍԻ ԿԻՐՃԵԱՆ, որ Ազգային դաստիարակութեան վրայ ընտիր յօդուածք մեծաւ ակորժանօք կարգացուեցան Հայրենիք օրաթերթին մէջ, յղած է մեզ հետագայ գեղեցիկ թարգմանութիւնն զոր կը հրատարակենք հաճութեամբ։]

Տ Ե Ր Ե Ի Ի Կ

Կորգեալ յոսոյ մայրենի՝
Դոս սերելիկ եղկելի,
Յոյլ երբաւ. ոչ գիտեմ գայն.
Հոյմն բզկաղին արկ կործան
Միակ գիեքիս ապաստան։

Ի յեղեղուկ շրնշոյն քափ
Զեփիւռ, հիւսիս ի քսապ
Յօրէ անսի մերք այսեկն

Ի դաժնորայս՝ յանձառէն ,
Լեռնէ ի ձոր զիս վարեն :

Տարեալ զընամ անճրճունչ՝
Ուր զիս վարէ հողմոյն շունչ .
Ուր կէս չըւոյն ամենի ,
Ուր քեւէ քերք վարդենի
Եւ տեւեալըն դափնի :

Արցունք

Թարգմ. — Մ. ԿԻՒՐՃԵԱՆ

Կ Ի Ն Ն

Ա.

(Շարունակութիւն)

Կնոջ նկատմամբ արտայայտուած այս զանազան գաղափարներէն , վճիռներէն կամ դիտողութիւններէն զորն առաւել ընդունելի կամ արդարացի է . . . — մեզ անկարելի է պատասխանել , և լաւագոյն կը համարեմք (ճանչնալով մեր խակութիւնն) աւելի բացայայտ , աւելի նպատճառարանեալ և համոզիչ ասացուածներու դիմել՝ ստանալու համար այս երկրորդ հարցման պատասխանն . — « Ի՞նչ ամբիոյի կարծիք ունենալ պարտիմք կնոջ վերայ : —

— Այս մասին՝ դատաւորք երկու կարգի կը բաժնուին .

Ա. Կարգ. Անոնք՝ որք նիւթին անմատչելի , անապառելի ըլլալն յայտնելով (կամ խոստովանելով) , կարծիք յայտնելէ կը հրաժարին :

Բ. Կարգ. Անոնք՝ որք իրենց կարծիքն , տեսակ մ'իւնքնահաւանութեամբ , գոյացուցեր և արձակ համարձակ յայտներ են :

Առաջին կարգն ստուարաթիւ չ'է . — Համեստութիւնն որքան հազուադիւրս առաքինութիւն մ'է —

— « Երեք բաներ կան , կ'ըսէ Փօնթընէլ , զորոս շատ սիրած եմ միշտ առանց երբէք հասկնալ կարենալու . Նկարչութիւնն , Երաժշտութիւնն ու Կիներն : —

— « Կինն մեկնելու համար, կ'ըսէ Մարիվօ, հարկ պիտի ըլլար, ճանչնալ զ'այն: Մեր դարն կրնայ սկսել այդ մեկնութիւնն, այլ ես կը պնդեմ թէ այդ մեկնութեան վերջն՝ աշխարհի վերջին օրն պիտի գայ: »

— « Մարդն ստեղծած ըլլալուն համար՝ Աստուած զղջացած է. իսկ կինն ստեղծած ըլլալուն համար՝ երբեք: » Կ'ըսէ Մալհերպ որ երկրորդ կարգին կը պատկանի. Տխորթօ, հետեւեալ չափազանց գովեստով կամ բարեմիտ խրատով, համայն գեղեցիկ սեռին հաճելի փիլիսոփայն, և այս երկրորդ կարգին պարագլուխն համարուելու արժանի է. — « Կանանց վրայ գրելու համար, մարդ պարտի ծիրանի գօտւոյն մէջ թաթխել իւր գրիչն, և թիթեռնիկներու թևոց փոշին սրսկել իւր տողերուն վրայ. Ուխտաւորի փոքրիկ շանն համանման, ամէն անգամ որ թաթերնիս շարժենք՝ պէտք է որ անկէ մարդրիտներ թափին: »

Մի քանի յիշատակութիւններ ընենք աստ ընտրանօք:

— « Կանանց ըսի. Օրուան չնորհքն էք դուք, և գիշերն զձեզ կը սիրէ որպէս ցօղն. Ձեր արգանդն յաշխարհ կը բերէ զմարդ որ ձեր շրթանց, ձեր ստեանց կը փարի և կ'աղլի. Դիւթիչ խօսքեր ունիք՝ որք կը քնացնեն ամէն ցաւերն: Ահաւասիկ ինչ որ մայրս ըսաւ ինձ. մայրս՝ որ այլ ևս չը պիտի տեսնէ զիս: Ըսաւ ինձ նաեւ թէ առանձնացեալ փայրերու մէջ գտնուող խորհրդաւոր ծաղիկներ են կուսանք: »

ՇԱԹՕՊՐԻՍՆ

— . « Մոգուհի և թագուհի է կինն: Գազանազուսպ մարդըն իրեն գերի կ'ընէ: »

ՄԻՇԸԼԷ

— . « Ոչ անուանի արեւելեան բանաստեղծ մը կը պատմէ թէ իւր երկրին խնամուողներէն մին յաջողած էր սովբել և հասկնալ թուջնոց լեզուն և իրեն ըսած էր թէ՝ այն գողտրիկ ու փոքրիկ երաժշտներու բոլոր երգոց միակ և անփոփոխելի վերջնանուագն հետեւեալ բառերն էին. »

— « Ո՛հ քանի գեղանի են կանայք: »

— . « Կը վարմանամ թէ՝ ինչպէս աստեղագէտք ց'արդ չ'են գտած թէ աստեղք՝ կանանց համակրութեան արժանանալու համար կը պըրպըլան յ'երկնից կամար, և թէ անոնց լուսաժալիտ աչերն այն պատճառաւ միայն այնքան վճիտ կը փայլին »

որ կանանց նայուածքն առ ինքեանս ձգեն : » Բ. Ժ. ՍԹԱՀԼ.

— « Ո՛չինչ հրեշտակի մ'այնքան կը նմանի որքան կատարեալ կինն : »

— « Առանց կնոջ՝ կենաց արշարդսն ու վերջալոյսն անգորդ և անգուարթ , և միջօրէն ալ՝ անբոյր և անհրապոյր պիտի լինէր : »

ՊՈՒԱՍԹ

Ժամանակակից գրագիտի մը հետեւեալ տողերն ալ կ'ուզեմ յիշել՝ նախապէս յայտնելով թէ՛ բնաւ համակարծիք չեմ իրեն — վստահ լինելով նաև թէ՛ Հայ ընթերցողք և ընթերցուհիք ալ բաւական ծիծաղելի պիտի գտնեն դանոնք :

— « Կը գաղթես այն կնոջ հետ զոր կը սիրես , եւ հայրենիքէդ հեռանալ կը կոչես զ'այդ . . . Չ'ըսես թէ միասին կը տանիս հայրենիքդ Հայրենիքն՝ կինն է : » ԱՏ. Տ՝ՈՒՏԸԹԹ

Ներում հայցել պարտիմ՝ զգայուն եւ լրջամիտ ընթերցուհիներէս այն յիշատակութեանց համար որք պիտի հետեւին վերադրելոյ . — Աւերդդ է քանստեղծօրէն նախաբան մ'ընել — եւ ինքզինքս արդարացնել — այն անհաճոյ աստութեանց համար զորս հարկադրուած եմ յառաջ բերել , քանի որ Կնոջ մասին՝ ականաւոր անձերէ արտասանուած՝ նպաստաւոր թէ աննպաստ՝ կարծեաց եւ վճիռներու մի համառօտ ամփոփումն ընելու խիստ անմեղ եւ բարեմիտ դիտաւորութեամբ միայն որոշած եմ ամէն ամիս երեւիլ Ներկագունաւի էջերուն մէջ : — Վարդն՝ իւր փուշն ունի . այգն՝ իւր խոր գիշերն , երկինք՝ ամպերն . . . եւայլն . . . եւայլն . . . եւ վերջապէս լաւատեսք ալ ամէն ատեն իրենց յոռետեսներն ունին :

Սկսինք ուրեմն : — Նախառի թաղուհին Մարկրիթ՝ յայտնելէ յետոյ թէ « Կիներս չարաբանօղ մարդն երբեք պատիւ չը չահիր » անշուշտ իւր կին չ'ըլլալէն օգտելով՝ կ'ըսէ .

— « Այն օրէն ի վեր յ'որում եւա Ագամայ մեղանջելուն պատճառ եղաւ , կանայք ուխտած են չարչարել , սպաննել եւ կորուսանել զմարդիկ : » — Երեք հարիւր տարի յետոյ , կին մ'ալ (արական կեղծանուն մ'առնելով) ըսած է .

— « Կինն պակասամիտ է բնութեամբ , կը թուի թէ՛ մեր վրայ՝ իւր փափուկ զգայնութեամբն ունեցած անվիճելի առաւելութիւնն զուգակշռելու համար՝ երկինք անոր սրտին մէջ կոյր ունայնամտութիւն մ'եւ յիմար գլուրահաւանութիւն

մ'է դրած : Այս չափազանց նրբազգաց , քնքոյշ եւ թափան-
ցօղ էակին տիրելու համար , գուցէ կը բաւէ ճարտար շողքորթ
մ'ըլլալ եւ անոր անձնասիրութիւնն եւեթ գրգռել վայփա-
յանօք . երբեմն՝ իրենց նմաններուն վրայ ամենաջնջին առա-
ւելութիւն մը չ'ունեցօղ մարդիկ՝ կը յաջողին մեծ ազդեցու-
թիւն մ'ի գործ դնել կանանց մոտաց վրայ : Կանանց այն վառ-
վռուն ու թեթեւ գլուխներն յ'երկիր խոնարհեցնօղ բեռն է
շողքորդութիւնն :

ԺՕՐԺ ՍՍՆՏ

Յիշենք հոս Ժ . Պ . Ռուսսօյլ մի կարծիքն որ ոտանաւոր
Դրուած ըլլալով իսկ՝ ոչ նուազ աննպաստ ու պակասաւոր է .

Մարդկային բնութեան յաղթելու համար ,

Օձն այն խորամանկ ու չարանախանձ

Խաբեց կինն , եւ կինն՝ երդմնազանց , յիմար՝

Խաբեց մարդն , եւ մարդն եղաւ երդմնազանց :

— Ի՞նչ հասկըցունել կ'ուզէ մեզ Մովսէս

Այս պատմութեամբ . — միտքն է , պարզ ու մեկին ,

Թէ՝ Մարդ մատնւած է կընտջ , որպէս

Սատանային ալ մատնւած է Կին .

Յարեթի որդին երբ ստեղծեց ըլմարդ

Սա միակ մարմին մ'ունէր , էդ ւ'արու .

Բայց Արամազդ այդ կատարելազարդ

Ամբողջն անջատեց երկու մասերու . . . :

Ահա պատճառն իսկ որ իւր միւս կիսուն

Ամէն ոք միանալ փափաքի անձկաւ .

Ջայն գտնել կարծէ մեր սիրտն յուսասուն , . . .

Փորձն , աւա՛ղ , ցոյց տայ թէ նա չ'է բընաւ :

(Շարունակելի)

ԱՂԵՔ . Գ . ՓԱՆՈՍԵԱՆ

ԱՌ ՎԻՆՃԵԼՄԻՆԵ

Երկու քաղցրիկ , երկնակապոյս աչուիներ
Որք բզ հոգւոյդ ի յայն ամեն ջինջ պատկեր ,
Գեղակամար զոյգ մի յօնիցքդ ներքեւ ,
Սիրոյն ի հուր ճառագայթն գերդ արեւ :

Քո բարեկազմ գլխոյն խառնեալ խոպուպի
Յաւելուն զփայլ փոյն դիմաց գեղեցիկ,
Յորում ժրպիտ շնորհալից, երկնային,
Յանախ սարսամ վեհ տեսութեան մի խառնին:

Թէ գիտէիր փոյն շրթեղ այդ հասակ
Եւ մըսաւոր պերճ յասկութիւնք, զիմ հոգիք,
Ինչ ըզմայլմամբ եւ ինչ խանթիւ եւ լըցած:

Թէ յամեն ժամ ամենուրեք ուր լինիմ,
Ըզէն եւ եր են ամենայն խորհուրդի իմ,
Բերկրէի յոյժ, ո՛ր կոյս չֆնաղ, ամօրլեամ:

1885 Յունվար 1

ՎԱՀՆՈՒՆԻ(1)

ԿԻՒՄԻՇՆԱՆԷՆ ՅԵՐՁՆԿԱՅ

[Գերապասիւ Գարեգին վարդապետ Սրուանձեանց բարեհա-
նեցաւ մեզ հաղորդել՝ մամլոյ տակ զտնուած իւր *Թորոս Աղթոր*
Երկրորդ մասին հետագայ հասուածն կամ մանաւանդ համա-
դամն, ոյր հաշակմամբն՝ Հանդիսիս ընթերցողք Էւս առաւել
անձկաւ պիտի սպասեն հայրենապատում հաննարալի վարդա-
պետին սոյն գեղանկար եւ ոգելից հասորին ամբողջական հրա-
սարակման:]

Անհանգիստ հանգիստ մը առինք ք Չիլիլիլի, եւ երանք
մեր ուղին, խիտ առ խիտ գեղօրայք են մեր աջն ու ձախը
եւ արտօրայք մշակեալք, Գայլ-գետը կ'ոռագէ այս ձորը եւ
օղակ օղակ օձի պէս պտոյտներով կ'ընթանայ, վերջապէս
սպառեցաւ ձորն, եւ ահա լիւս մը, որոյ գողէն կը բղխին
Գայլ-գետի աղբերակունք: Մեր իջեւանն եղաւ Գալօր գիւղը
Թրքարնակ: Հեռի չէր ասկէ Սատաղ գեղն, որ նշանաւոր է
իւր աւերակաց մէջէն գտնուած հնու-թիւններով, որք են

(1) Նախորդ ամսամուոյն Գերմանական կեանք գրուածոյն վերջ դրուած
այս ոտանաւորն՝ անցեալ անգամ չը կրցաւ հրատարակուիլ տեղոյ անձ-
կութեան պատճառաւ: Ծ. Խ.

զանազան դրամներ, թերթիկներ, արծաթեայ զարդեր, ու-
կիէ կուռք, եւ դեռ որոնողներ կը գտնեն: Աղ-սաղ, կամ
սպիտակ լեռն, այս է Գայլ-գետի ականց եւ Սասաղի լեռան
անունը, որոյ միւս երեսը կը հայի Երզնկայու բնդարձակ
դաշտին: Աղբերաց շրթներէն կը քաղենք շուշան եւ գինե-
բուին, լեռան կողերէն գաքն ու խաւարծիլ: Հասած ենք ի
գաղաթն: Այլ լայնածաւալ հովիտն, Երզնկայու քաղաքն,
բազմաթիւ գիւղօրայքն ի դաշտին, սղտոր Եփրատն, Տէր-
սիմի բարձր լեռինք, եւ ամբողջար սրբազանն Սեպուհ գալան
աջքիս. գալան սրտիս: Գարեր ետեւէ ետեւ շրջանով կը
նեղիւցանան յիշողութեանս, անպատմելի տալանորութեան
ներքեւ, ու յափշտակութեանց մէջ կը գտնուիմ. . . :

Ո՞ գալա, նաւիրական յիշատակներով լի: Լուսաւորչի եւ
Տրդատայ հանդիսաւորութեան արժանի: Ո՞վ կրնայ նկարա-
գրել քո շուքն անցեալ աւուրց, ո՞վ պատմել տրտին այն
սրտերուն, մեր սրտերուն: Տեսի՛լ հիանալի:

Սպիտակ ջրոց զոհերն Անահտայ ոսկի արծանին տատ ի Սա-
տաղ (1) ուր ի մէջ այնքան չքեղափառ հանդիսաւորութեանց,
Տրդատայ ծառայն, Քրիստոսի ծառայն, խաչին լուսով կը
ճառագայթէ, իր աչքն երկինքն է, Սեպուհն է, վստաւոր-
եալ եւ պերճայեալ նշանաւ խաչին ի հանդէս կը մտանէ.
սէգն Տրդատ, իւր ահեղ բանակն եւ նախարարք կ'սպառ-
նան, կ'ողոքեն, կը չարչարեն. Նա միայնակ կը նահատակի,
արիւնէ արիւն, մահէ մահ, երկաթէ յերկաթ, վիրապէ ի
վիրապ փոխուելով կ'ուժովեայ, կը վայլի, կը գորանայ, կը
յաղթէ, եւ օր մը այդ տեսարանը կը փոխէ ի հախառակն.
Աւիւծն Տրդատ՝ Աստուծոյ գառն կը դարձունէ, Անահտայ
դաշտը՝ եկեղեցւոյ հովիտ, լեռներ ու բլուրները խաչին

(*) Անահայ արձանն ու մեհեանը այնքան հռչակաւոր եւ յաճախ յիշա-
սակեալ մեր հին մասնագրաց մէջը, յեկեղեաց գաւառ, յերէզն աւան, առ
Գալլ գետով, կը թուի թէ Սասաղն է բուն մեհենի տեղն եղած, Գալլ գետը
հոն, հնուքներ եւ հետք մեհենեաց հոն: Ձկայ Գալլ գետը Երիզայի կամ
Երզնկայի դաշին մէջ, եւ չկայ Երզնկայ քաղաքին մէջ ու մօտ նշան
հնուքնաց, որով նշմարուի թէ եղած է Անահայ մեհենն: Սասաղն լե-
ռան վրայ է, եւ դաշին միւս երեսը, թէպէտ հեռի չէ Երզնկայէն. Սա-
սաղէն գտնուած էր ոսկի Գլուխն Անահայ իբր 20 քարի յառաջ, եւ որ
այժմ ի Լոնսրա է:

սպառնալից կը զարգարէ, Սեպուհն՝ երկնից կը հաւատարէ, եւ տնոր անդնդային խորերը՝ երկնից կամար կը յօրինէ, Սե-
րովբէից դատաւք ձորերը կը լեցնէ :

Երզնկայ գաւառային քաղաք է . դիւր եւ արձականիտա ,
իւր ամէն կողմերը խիտ առ խիտ գիւղօրայք են ծառաւէտ ,
ջրաւէտ եւ մշակեալ արածօրէիւք , գաւոր կը ձգի յարեւելից
յարեւմուտս , երկու ծայրերը հակեալ ընդ հիւսիս եւ հա-
րաւ , ունի իւր մէջ ձախին վայրեր , ապականուած հանքա-
յին ջրերով , մաս մի եւս չօրտղ , եւ մաս մը՝ աւաղալից ,
անդործածելի բրած են իրենց բանած երկիրը : Գաւտի Սրե-
ւելեան ծայրը կը սկսի այն լեռներէն , որոյ միւս երեսն է
Դերջանու գեղեցիկ գաւառն , ուստի Եփրատն կուգայ եւ
նեղ անցքէ մը կը մտնայ Երզնկայի լայն արդանդը : Իսկ Ս-
րեւմտեան ծայրն է Սեպուհ լեռն , որոյ կողէն կուշտէն ձամ-
բաներ կան Կամախ երթալու , բայց բուն սպառուածքը կը
չըտօլէ Կէրջանիսի գաւառն , որ կիցնայ Գիւլ-գետի , Շապին
Գարահիւսարի , Սրմտանի , եւ Կամախի միջեւ : Եփրատը գո-
տիի մը պէս ձգուած է Երզնկայու գաւտի մէջքին եւ պոր-
տին վրայ , տեղ տեղ բռնիքեր յօրինած : Գրեթէ չորս կողմէն
խոշոր լեռներով չըջապատեալ կը տեսնուի այս գաւորը , յորս
աւելի վեհ դիրք եւ ձեւ մը ունի Տէրսիմն , զանազան ձորե-
րէ ջրեր կը հոսեն , եւ բնակչաց ծառայելէն զինի , կը թափին
յերկրատ : Վանքերը ամենէն գեղեցիկ դիրքը գրաւած են
լեռանց բազկաց , լանջաց , եւ ստորոտներուն վրայ :

Երզնկայ ի նախնիս կը գրուէր Երէզ աւան . Երիզա , յե-
տոյ յորձորջուած է Երզնկայ : Ուրիշ ստիժիւ դիտել տուած
եմ ընթերցողաց թէ՛ ԿՍՅ կը նշանակէ կացան , տուն , ճիւղ-
ւան , աւան , կրնանք ըսել նաեւ ապաստանարան , ամրոց ,
ինչպէս ցոյց տուած ենք Մուշկ-կայ , Բեն-կայ , Բենիկի տուն
կամ ամրոց , որ ցայսօր իւր դիրքը կը պահէ . Աչոտ-կայ .
եւ ըն . Եկեղեցեաց մէջ Երէզնաւանը կար , բայց քաղաք չէր .
քաղաք ձեւանալէն զինի եղեր ԵՐԶՆԿՍ . իսկ թէ Երէզն բառ
մարդոց անուն է , թէ գիցական կոչումն . չափ հին է , զոր
չենք ուզեր կրկտել .

Երզնկայ պատմական քաղաք է , եւ ինչպէս կրօնական ճո-
խութեամբ նշանուոր , առաւել եւս բարբառասաց եւ օտարաց

ստանալով թեամբ, եւ երկրաշարժէ յաճախ կործանմամբ
անցեալ մը ունի: Մեր ժամանակները սակայն յամ յամ կը
բարգաւաճի շնորհիւ Օսմ. մեր վեհափառ կայսերութեան, որ
հաստատելով բանակատեղի այս քաղաքը, զօրաց եւ զօրա-
պետաց ներկայութեամբ ապահոված է, եւ աւերակներ գե-
ղեցկացած է չքեղ շէնքերով, առեւտուրով, արուեստներով,
եւ քաղաքակրթութեամբ: Հաղորդակցութեան մէջ կը գըտ-
նուի Սեբաստիոյ, Խարբերդի, լոյլը Տէրսիսի, Կարնոյ ու
Տրապիզոնի կուսակալութեանց ու գաւառաց հետ յորոց կ'օգ-
տուին Երզնկացիք. բաղլաւորութիւն է իրենց համար չոր-
րորդ բանակին սպարապետ վսեմ. Նաթրզ փաշան, որ երկ-
րագործութեան եւ արուեստի քաջաւերիչ է, ճանապարհա-
շինութեանց հզօր հսկող, գիտութեան եւ ճարտարապետու-
թեան ծաղկեցուցիչ, եւ որ մեծն է՝ ամենուն հետ հայրաբար
գիտէ վարուիլ, եւ յառաջադիմութեան ու կենցաղագիտու-
թեան հոգի ներշնչել, աշխատասէր եւ խաղաղ սրահել մեծն
ու փոքրը, զօրաւորն ու տկարը:

Միւրթարական էր տեսնել մեր Ազգայնոց մէջ Մանխայի
եւ այլ տարազուց գործարաններ եւ գործողներ. ուրախալի
էր տեսնել վարժարանաց համար ունեցած այնքան եռանդն
ու արդիւնքն: Պատուաբեր երիտասարդութիւն մը կար այդ
քաղաքին մէջը, որոց մի խումբը հիմնած եւ ցարդ կը կա-
ռավարէ Ընկերական վարժարանն կանոնաւոր եւ արդիւնաւոր
ընթացքով: Պատիւն էր Երզնկայի օրիորդաց Քրիստինեան
վարժարանը, եւ Կեդրոնական ուսումնարանն տղայոց. բերկ-
րութեամբ կը տեսնուէին եւ նախակրթարանք փոքր ման-
կանց, եւ կրթութեան նպատակաւ հիմնուած ընկերութիւնք:
Գիշերօթիկն չկար մեր առաջին գնալուն. վրած տեսանք
զայն յետ երկու տարուոյ, եւ այժմ չկայ այլ եւս: Ախրո՛ս, որ
ստուպի մը սէնս երեւցաւ եւ անցաւ անհետ:

Մեծին Ներսիսի Պարթեւ հայրապետին Ս. չորինն եւ սըր-
բազնագործ Աջն համբուրելու երջանկութեամբ լցայ. ապստոս
որ չժամանեցի Չարչարանաց Լուսաւորչին կամ տառասկի
վանքն երթալու, որ ի դուռն Տաւրոսի, Մհրջան պողազին
կառուցուած է, գնացինք նաեւ Սուրբ Նիկողոս վանքն, որ
հիմնալի օգ. եւ տեսարան ունի: Մեծին Ներսիսի Աջը քաղքի

Ս. Սարգիս եկեղեցին կը գտնուէր, ուր կային նաեւ հատըն-
տիր մասունքներ, որոց վրայ գրուած են մեր հաւաքած յի-
շատակարանաց կարգին, ինչպէս նաեւ տեսածս ձեռագիր
մատեաններու վրայ: Ս. Ներսիսի վանքն ալ, շիրիմն տլ ան-
շուք էր, ընդհանրապէս չքել ջնքեր չեն երգնկայի վան-
քերը, յորս կը բնակին քահանայ վանահարք իրենց ընտան-
եօք, եւ վանքն է իրենց իբրեւ տուն կամ ագարակ, լի ա-
նասուններ, անմաքրութիւններ, եւ տաճարն խիստ քիչ
խնամեալ:

Քաղաքի Ս. Նշան եկեղեցին, առաջնորդական աթոռոյն
տակ՝ յեցեալ ի սիւն, գտայ իւր ժամանակին, եւ Հայոց ե-
կեղեցւոյն նշանաւոր Ստիեստոս, Աստուածախօսն եւ երգա-
խօսն Յօհան Պրուզ վարդապետ Ծործորեցին: Աւանդ, որ զՍե-
պուհն գերազանց նուագեր էր, եւ Հայաստանեայց եկեղե-
ցին քան զարեւն ի վեր բարձրացուցեր եւ փայլեցուցեր էր,
ինքն ինկեր էր նոյն եկեղեցւոյ աթոռոյն ոտից տակ նսեմ,
անտես եւ անյիշելի, որոյ վրայ ամենայն անտարբերութեամբ
կը բազմէր Սրբազանն, եւ ոտները կը կախէր: Յիշեցուցի
որոյ անկ էր:

Դեռ Գեր. Հմայեակ Սրբազանն Պօլիսէն նոր Առաջնորդ
ախտի գար. Երզնկայի Ժողովուրդը քանի մը հազար ոսկի
սլաքաւաւած էր նոր գերեզմանատուն մը գնելու եւ շինե-
լու, վարժարանաց վիճակը բարձրացնելու, թատրոն եւ Ա-
ռաջնորդարան կառուցանելու, զորս լրացուցած եւ կը վա-
յելեն այժմ: Արդարեւ Երզնկան կենդանի եւ յառաջագիմե-
լու շաւղին մէջ տեսնալով բերկրեցայ ի հոգի, կարող էր օրի-
նակելի քաղաք լինել մեր գաւառաց շատ մը քաղաքոց:

Երզնկայի մանրամասն տեղագրութիւն եւ վիճակագրու-
թիւն գրուած են քանիցս եւ հրատարակուած լրագիրներէն,
աւելի ընդարձակն կ'ընթեռնունք յԱրեւելեան Մամուլն, զոր
գրած է Բնկերական վարժարանի առաջին ուսուցիչ Պ. Ս.
Ամատեան ուսումնական եւ բնական տեսութեամբ:

Կ Ս Մ Ա Խ

Մեկնելով քաղաքէս կ'ընթանանք յարեւմուտս մեծ բազմու-
թեամբ ազգայնոց, գոհութիւն իրենց: Հետզհետէ կը ցուցնեն

մեզ Հայրապետ, Թիլ, Զուխսակ սուրբեր, Շոխա, Խախ, ևն. և վերջապէս կը թողունք դաշարը, ու բարձրանալով հասած ենք լեւան մը սկաւառակի վրայ, յորում է ԿՍՅ Ի ՓՈՍԻ Ս. Յակոբայ վանք, ջուրն, օդն, արօան հիանալի եւ սառն, դեղեցկակերտ է Ս. Տաճարն, յորում կայ փոս մը ջրհորի ձեւով, ուր կը ճգնէ՝ եղեր Ս. Յակոբ, յաջմէ խորանին առիւծ՝ եւ ի ձախմէ եզն, քարակտի՝ խոյակաց վրայ։ Իսկ դրսի չէնքերը աննշան են։

Մեր ուղին լեռնային է, Սեպուհն այս կողմէն երեք փեղկի բաժանեալ կը տեսնուի, առաջնոյն վրայէն կ'երթանք մենք։ Ղըզըլբաշ Գրդերը, ընտանեօք եւ զաւակօք բաղմուխեամբ նստած են այս լեռան գագաթը տօնի հաղուստներով եւ աղօթելու կերպով. հոն կայ ուխտատեղի մը Սեֆէ անուն եւ գերեզման մը, ուխտ կ'ընեն հոն։ Այս Սեֆէէն մերթ ընդ մերթ կ'արձակուին կայծակունք եւ որոտունք եւ լոյս, եւ կը տարածին Սեպհոյ ամբողջ մասերուն վրայ։ Տեղացիք կը հաւատան թէ այն գերեզմանէն կելնեն այդ նշանները։ Ինչ որ ալ լինի, խորհրդաւոր է այդ ուխտն եւ նշանները եւ Սեֆէ անունն, արդեօք լեռն իր անունն առեր առկէ, թէ գուդադէս մի եղեր է։ Զառ ի վեր, զառ ի վայր յառաջ կերթանք. մեր փափաքն ու նպատակն է դիմել Սաւաթ վանք, մայրիք եւ մացառք մեզ ճամբայ կու տան, խոր, խոր կ'իջնանք, եւ ահա կսգես նեղ ձոր ըսէ, կուգես հեղեղատ մը, սեղմուած բարձրաբերձ լեռի եւ լեռ ժայռերու մէջ. մուծը կոխեր էր, վանից ճրագները տեսնալէն յառաջ՝ վանից գամբուեր թնդացուցին հաջւնով այդ անդունդը, եւ մեր խումբէն ատրճանակ ու վանքէն հրացաններ դղրեցեցին սղահ մը այդ Սրովբէական սրբազան վայրն, ուր, սակայն, հոգիս հազար յուզմանց մէջ էր։

Ա.Ա.Գ. Վ.Ա.Բ. կ'ըսուի նաեւ Թագէոս Առաքելոյ վանք, եւ Լուսաւորչի Անապատ. որ Սեպհոյ բոլոր ուխտատեղեաց կամ մատրանց աւագադոյնն է, եւ միւս փոքրերը այս վանքով կը կառավարուին։ Զարմանալի չէ թէ այսպիսի խոր եւ անտես ձորոյ մը մէջ Թագէոս Առաքելոյ օրէն հիմնուած եկեղեցի եղած լինի, եւ քրիստոնէութիւնը իւր հալածանաց օրերու մէջ մինչ ի ուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչն՝ քահանայ եւ հաւա-

տացեալները սնուցած լինի աստ հանդերձ անապատական-ներով եւ ձգնաւորներով. սրոյ յարմար քարայրներ , խոռոչներ , եւ ծածուկ ձորերը պատրաստ կ'ընծայէր Սեպուհն , եւ իրրեւ ապառաժ ու անքնակ լեռն՝ կրնար խուզարկուել թագուն մնալ , ինչպէս վարագայ լեռան համար կը կարծուի թէ՛ նախ քան զՀիփսիմեանս : Կը գտնուէին Հայ քրիստոնէից ծածկեալք , որոց քով ապաստանեցան Հռովմայեցի կուսանք : Ի Սեպուհ եւս կոյսն Մանի սրբոց սրբութեան հոտ մը առնելով դիմած էր , եւ Ս . Լուսուորիչ այդ լեռը իրեն ազօթաւ ընտրած , յոր կը մնար երկար ժամանակ անծանօթ գինքն որոնողներէն . այլ սակայն կենակից հոգեզինաց , երգակից հրեշտակաց , եւ Սերովբէք գինքն գտած էին , իրեն կը դասակցէին եւ կ'սպասաւորէին , եւ երջանիկ հովիւք իրեն կը հանդիպէին :

Երանեալ հովիւք , Բեթէհէմի քարայրին մէջ ինկած Աստուածը գտան , ծագեալ լոյսը տեսան , եւ հրեշտակաց հետ « փառք ի բարձունս » երգեցին : Երանեալ հովիւք Սեպուհ Մանեայ պրին մէջ Աստուածարեալ անձին ճառագայթը կը տեսնային , եւ Լուսաւորէին լուսախայլ հոգին ի լոյսն անմատոյց ցլուանալուն հանդիպելով , սրբասնեալ մարմինն « փառք ի բարձունս » երգով կ'ամփոփէին :

Արդարեւ այս անդնդային խորեր , եւ երկնաբարձ լեռները այնքան վսեմութիւն եւ սրբութիւն կ'ազգեն հայու մը հոգւոյն , որ կը կարծէ թէ երկնից կամարի մէջ կը չըջի , ամենայն քարինք լոյս կ'արձակեն , Աստուած կը չըջի հոն , ճառագայթներով լցեալ , անմահութեան բուրմամբ զմայլեալ . « խորին խորհրդով , գեղապանձ լուսով բերկրեալ , կենդանի կառօք , զօրօք հրեզինաց ոլորտակեալ , աջոմն Յիսուսի պատուեալ , Գովգոթիայի խաչերոյն տեղոյն համանմանեալ » , ինչպէս կը նուագէ հոգւով Յօհան Պրլզն իւր մեծ եւ սքանչելի քնարովն , « Լերինք ամենայն , այսօր ցնծացէք ընդ մեծապայծառ փառսն Մեպուհւոյ գերագանց լերին » . . . :

Տեղ կայ , ուր մարդու սիրտն ու քնար քար կը դառնայ . քար կայ՝ որ քար կարած սիրտեր եւ խորտակեալ քնարներ կը շարժէ : Ինչպէս երբ գտնուի մարդ տեսարանի մը մէջ , եւ իր շորս գեհէն ձայն քաղցրանուագ գինքն չըջապատող

հաղարարութեան համ գործքերէ փոփոխակի լսէ, կամ լուսաւոր երեւոյթներ, շարժմունք եւ բովանդակ յաջորդաբար ցոլանան ի վեր ի վայր, առջեւ ու ետեւ, յաջ եւ ի ձախ, կը շարժէ մարդն իր դէմքն ու աչերը լսելու եւ տեսնելու առնոց քաղցրութիւնն, անոնց հրաշալիք, այս վիճակ կ'ունենայ Սեպուհի ուխտաւորն, թէ բարձրանայ ի բարձունս լեռանց, թէ իջնայ յառակա ձորոց, թէ անցնի այրերու առջեւէն, թէ ջրի մը հանդիպի, թէ ժայռի մը թէ քարամէջ բուսած ծառի մը:

Սեպուհի ամենէն բարձր մասն է « Գոհանսոք » ը, որոյ գլուխը շատ հեռու տեղերէ կ'երեւի. իսկ դեռ չէն մատուռներն են այդ լեռան մէջն ու վրան՝ ՄԱՆԵՍՑ ՍՅՐ: ՀԱՆԿԻՍՏ Ս. ԼՈՒՍԱՒՈՐՁԻՆ, ուր ամփոփուած ու գըտնուած է մարմինն Աստուածարեալ. ԱՆՈՎԱԷԲ ՔԵՐՈՎԱԷԲ, կամ ՍԵՐՈՎԱԷԷՑ ՎԱՆԷ: Ցանկալի վայր մի է նաեւ Ծաղկումարդ բոլածը:

Այս լեռան վրայ եղած սոգգային սրբազան աւանդութիւն մը կայ, թէ սուրբն Տրդատ, որ իր վերջին օրերը ձգնութեամբ ընդ Աստուած լինելու նուիրեց, հետեւելով հետոց իւր եւ բոլոր Հայոց վարդապետին, լուսատուին, քակեց իր մէջքէն այնքան յաղթանակներով պսակեալ սուրը, որ ծառայեր էր ընդ իր Բաբելոնի Բաբելոնի տան թշնամիները, ծառայեր էր ուղի բանալու Քրիստոսի աւետարանին, եւ բարձրացնելու յաղթական նշան Ս. Խաչին, այն դիւցազնական եւ ահեղ սուրը ի ձեռն Ս. Լուսաւորչին ձգեց այս լեռանց մէջ, որ չինկաւ գետին, այլ մնաց կախման օդին մէջ, ի ձեւ խաչին, որոց շուրջը շրջանակեալ շող մը կը վայլի, որ լոյսն է լուսոյն մշտովաւ կանգեղին Ս. Լուսաւորչին, որ նոյնպէս կը կենայ անշուան կափուած, անշէջ վառուած, երկուքն եւս կը տեսնուին աչաց արժանաւորաց: (1)

Ո՞ր սար եւ խաչ Տրդատոյ, ո՞ր լոյս անշէջ մեր Լուսաւորչին, ես կը հասկնամ ու կը հաւատամ Ձեր խորհրդաւոր գոյութեան:

Ահա եւ ասոր երգը. « Խորհուրդ խաչելոյն գերահրաշ տեղւոյն Գողգոթայ ծածկապէս ի սմին լերին տեսնի, զէնն արքայական, սպանման գործի կենաց, արքային ի կենաց

(1) Տես ի Համով-Հոսով. երես. 361. 362:

գործիս նուիրեալ. որով փրկեացէ զմեզ յաւիտենից մահուանէ » — Ամէն — . Նշան եւ խորհուրդ փրկութեան յաւիտենից մահուանէ . . . :

Յօհան Պրուզ, յաւիտեան անմահ քո երգն ու քնար, յաւիտեան օրհնեալ քո բան եւ յիշատակ : Ո՛վ քեզ նման, ոչ ոք քեզ նման կրցեր է շարժել այս ժայռեր, ոչ ոք քեզ չափ՝ շարժել մեր սիրտեր :

Աւագ վանքը երեք տաճար ունի, Ս. Աստուածածնի եւ սուրբ Կարապետի տաճարները փոքրիկ են, եւ կ'աւանդեն թէ՛ Ս. Աստուածածինը՝ Թադէոս Առաքելոյ հիմնածն է, իսկ մեծ տաճարն՝ որ է յանուն Ս. Թադէոսի Առաքելոյն, վայելչակերտ. եւ Ս. Կարապետինը՝ Ս. Լուսաւորչէն հիմնարկեալ կ'աւանդեն : Առանց գմբեթի են տաճարները, իսկ փայտեայ դռները՝ իրենց երկփեղկին վրայ ունին քանդակներ. Ս. Թադէոսի դրան վրայ քանդակեալ տասն պատկերք Առաքելոյ, եւ ի միջի Յիսուս, երեք Առաքեալք եւս ի ներքոյ՝ Հանդերձ Պօղոսի, եւ յիշատակարան փորագրեալ խոշոր եւ երկարաձեւ երկաթագրով : Վանքիս Ս. մասունքներ եւ ձեռագիր մատենաները իրենց յիշատակարաններով դրած ենք իրենց կարգին :

Ս. մասանց հետ կը գտնուի արծաթ կլորակ տուփի մէջ ծրարուած ՏԵՂՏԱՓ կոչուածը, ձեռքի մը չափ, մոխրագոյն փայլուն քար, որոյ վրայ նուրբ արուեստով քանդակուած կայ երկու արծուի, յաջմէ թագաւոր ի ձախն թագուհի, եւ ի կեդրոնին՝ մասունք կամ ակն դնելու տեղ մը, ուր Ս. Լուսաւորչի աղբայն դրած են եղեր, որ ինկած էր եւ տեղը մնացած : Այս գործ հիանալի եւ աննման, կ'աւանդեն թէ՛ Կոստանդնուս ընծայած է մեր Տրդատին, կամ Սեղբեւորոս՝ Լուսաւորչի : Շատ անցորդք եւ հնախոյզք յատկապէս հեռի տեղերէ եկած են զայս տեսնելու, եւ հիացեր են, շատ ալ ջանացեր են արծաթով կամ այլ եւ այլ խոստումաբ եւ հատուցմամբ հանել զայն վանքէն, ինչպէս նաեւ հնարքներ սէ հրապոյր ի գործ դնելով, սակայն չեն յաջողած :

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ԱՐԲԱ ՔՕՆՍԹԱՆԹԷՆ

Ընթերցման արժանի գիրք մ'ալ աւելցաւ աղգային մատենադարանին մէջ: Համով-Հոսովին չեմ տկնարկեր, որ հինցաւ արդէն, այլ որ այնքան կարեւոր մատեան մ'է, մինչ զի՝ տարիներ անցնելէ յետոյ՝ երբ սկսինք աւելի գնահատել մեր հայրենի բնագաւառին պատկան բաներն, այդ գիրքն աղամանդի դին պիտ' ունենայ յայնժամ: Բերայի գիշերնե-րուն ալ չեմ տկնարկեր, զի դեռ երէկ իրիկուն լոյս տեսաւ Լոյսի խմբագրաց միոյն հեղինակութեամբ, եւ ես չը կրցայ զայն կարդալ գիշերն՝ յոյժ յոգնած ըլլալով, — թէ եւ կարի կը յարգեմ ինչ որ Հայ մտաց արտադրութիւն է: Յոգնութիւն. ահ, տակաւին երիտասարդ ենք, եւ արդէն աւելի յոգնած — ու վճատած — ենք քան այն բարեպաշտ Քոնստանդէն Աբրահմ, որ ծեր էր եւ Աքօթ ընտանեաց սրահին մէջ կը մրտիէր, մինչ իր ժամն որդեգիրն երկու դեղուհեաց մէջտեղ մրտատրոփ կը հարցնէր. « Ո՞րն է գեղեցկագոյնն: »

Այդ հարցումն որ կը կրկնուի պարբերաբար Արքա Քոնստանթինին մէջ, որքան հրապոյր կու տայ կամ որքան կ'աւելցնէ հրապոյրն այն վէպին, որուն համար Օտեան էֆէնտին վկայած է թէ « Գեղեցիկ վէպ է: » Գլխաւոր գեղեցկութիւնն այդ վիպասանութեան՝ իւր պարզութեան մէջ է: Սարսափ ազդող բան մը չը կայ հոն, ոչ ալ նողկանք ազդող զինակ ու դանակ, խօշ զուարթութիւն կամ թանձր սգոյ գոյն, լոյիւր կին ու լոյիւր անկողին, բողոք կամ բանդազուշանք, անխտատ վանելի սէր եւ անխմանալի էակներ, դասական կամ այժմեան առիթ, դաւադրութիւն ու դիւային թղթակցութիւն, արիւնանկար խաղի թուղթ ու դաշուհնահար կնոջ կուրծք, կուսանայ վանքեր՝ որք ստորերկեայ ճանապարհներ ունին, եւ մեծամեծաց ասպարանքներ՝ ուր գաղտնի գերեզմաններ կը փորուին. այդ բաներէն ոչ մին

կայ Հալէվի տոյն վէպին մէջ : Տխրութեամբ կը սկսի . սա-
կայն տխրութեամբ չը վերջանար , հակառակ այն կարգ մը
վիպաց՝ որք առաջին երեսէն զուարթ տեսարաններ աչացդ
կը պարզեն , եւ որք յանգագոյս տրտմութեան քօղ մը կը տա-
րածեն այդ տեսարանաց վրայ . Հասկա՞ վախճանն այդ վի-
պասանութեանց . փոս մը կը բացուի փութագին , շատ ան-
գամ արտաքոյ գերեզմանատան , արտաքոյ հաւատացելոց
հանգստարանին . արիւնաթաթաւ երիտասարդ մը՝ որուն
համակրանօք հետեւեցար իր սիրալիր կենաց անեղալիր ըն-
թացքին մէջ՝ կը նետուի փոսն , — եւ աշխարհ կը շարունակէ
ինդա՛ն : Արքա Գօնարսնիսին մէջ՝ փոսին տեղ եկեղեցին է
որ կը բացուի . մթին փոսին տեղ՝ լուսալայծաւ եկեղեցին ,
որ կը մտնեն լուսալայլ զիմօք հարսն ու փեսան՝ ժանն ու
Պէթինան , ու մեր փոխանակող քոյրն ալ Պէթինային , ու
հօր անդ բռնօղ խոստովանահայրն ալ ժանին : Ժանն այլ եւս
չը հարցներ . « Ո՞րն է գեղեցկագոյնն : » Ա՛յն է գեղեցկա-
գոյնն որ ըլլածն սիրած է , սիրոյն անհաւատալի ոյլ եւ ան-
հերքելի փորձեր տուած է , որ ոչինչ զգացած է մեծախար-
թամ մեծահոգակ երիտասարդաց համար՝ որք արբանեկաց
նման դարձած են իւր շուրջ , այլ որ իւր սրտին խորն զգա-
ցած է սէր այն առաքինի եւ արի զօրականին համար , ժանն
Ռէյնօին համար :

Ո՞վ չը սկսի կարգայ Արքա Գօնարսնիսին , որ այնքան ա-
խորժելի կերպիւ ըզմարդ կը յուզէ , որ այնքան ալ բան
կուսուցանէ ֆուստացւոց եւ Ամերիկացւոց բարուցն ու կեն-
ցադոյն վրայ : Սիրոյ վէպ մը՝ որ ընտանեաց մէջ ալ կրնայ
կարգացուի . այսպէ՛ս է Լիւսովիգ Հալէվի վէպն , ոյր ընտ-
րութեան սւ թարգմանութեան յաջողութեան համար ի սրտէ
կը խնդակցինք առ Ազնուախայլ Օրիորդ Եւփիմէ Պ . Օտեան :
Իսկ թարգմանութեան յառաջաբանն , սէ՛ , անիկայ գանձ մ'է :
Ֆուստական կաճառին մէջ արտասանուած ճառերն՝ որք քա-
ռասուն ընտրելոց ընտրագոյն գրուածքն են՝ չունին սմեքն
ալ այն բարձրութիւնն . Իսկ բան մը կայ , զոր եւ ոչ մին յան-
մահիցն այն մատենադրաց երբեք ունենալ կրնայ , այն է
լեզուն : — Առիթն ահա կը ներկայանայ զխաղութիւն մ'ը-
նելու : Հայ լեզուն , Հայոց գրական լեզուն , այսօր երկուք է .

Մին քերականական, ոյր մեծագոյն ներկայացուցիչն է միշտ Տ. Մինաս Չերազ. իսկ միւսն հաշտ չէ քերականութեան հետ, լեզուին ազատութեան նախանձախնդիր է, եւ դրաբարի ձեւերուն դործածութեամբ միայն կը հաւատայ թէ մեր աշխարհաբար լեզուն պիտի հարստանայ. այս լեզուի վեհագոյն ներկայացուցիչն անտարակոյս Օտեան էֆէն-աին է: Քանի որ Հայ լեզուն ալ՝ բոլոր արդի լեզուաց նման՝ քերականական լեզու մ'ըլլալու կոչուած է, պէտք է ծափահարել ապաքէն ում առ Հայս քերականական ուղղութեան առաքեալ կը հանդիսանայ. սակայն ես հոգւով չափ կը տրտմիմ, մտածելով որ օր մը — թէեւ այդ օրն հեռի կը թուի — Օտեան էֆէնտիի գրուածք պիտի կարդացուին որպէս այսօր կը կարդացուին Միջին դարու Ֆռանսական գրականութեան հատուածք: Ֆռանսերէնն՝ սկսելով Մալեուպէն՝ կանոնաւորուած հաստատած լեզու մ'է. բայց, աւաղ, ո՞ր է հին ֆռանսերէնին քաղցրութիւնն ու փափկութիւնն ու ներդաշնակութիւնն: Օտեան էֆէնտին իւր քրքր կը գրէ՝ թարգմանութեանն առթիւ. « Ուղղախօս չես միշտ, զի լեզուն « դեռ կանոն չունի եւ թերեւս դու ալ, ինծի պէս, այս « անկանոնութեան մէջ աւաւելլութիւն մը կը գտնես, աւելի « փոփոխութիւն եւ աւելի տարածութիւն: » Այդ փոփոխութիւնն ու տարածութիւնն օր քան զօր պիտի կորուսանէ լեզուն. մենք ալ պիտ'ունենանք մեր վօթբլան, մանաւանդ այն անողոքելի Շարսալն. ամեն տեղ ուր Հայ կայ՝ մէկ լեզու պիտի խօսուի միօրինակ. մէկ լեզու պիտ'ունենան բոլոր Հայ հեղինակք: Յայնժամ մնաք բարով պիտ'ըսենք բազմահոլով մեր հոլովներուն ու շնորհալուք մեր շրջումներուն, գրաբար այն քաջոյր դարձուածքներուն ու մեր այն գանգրահեր պարբերութիւններուն, մեր մանուածապատ բանից՝ որք յուլաբար հեշտաբար ման կու գան ամեն մասերն ալ գարնանադեղ մարգերուն. հրաժեշտ պիտի տանք, աւաղ, այդ ամենուն... »

« Եւ այս անգամ Պէթինան չէ որ պիտի լայ: »

ՄԱՐԴ ԵՒ ՄԱՂ

(ԹՈՒՂԹ ԱՌ ՍԱՆՈՒՅԻՆ)

Պեթիքաւ, 20 Փետրուար 1885.

Հայկունի.

Մահդիր ու վերադիր չեմ ուզեր կցել անուանդ: Անուններ կան որք գովասանական բառից ընկերութենէն գողցես կը խորշին ու խոյս կուտան. ոչ ապաքէն այդ անուններէն է քուկդ ալ: ազգային անուն, ամենէն ազգային անուն, ու քաջահնչիւն ու քաղցրահնչիւն:

Հայկունի, նամակդ երէկ գիշեր կարդացի: Սիրտս լեցուեցաւ, որովհետեւ տունդ պարպուեր է: Հապա՞ չը պարպուիր տունն, ուրկէ կը վերանայ մանուկն, ուրկէ կը վերնայ մանկան որորանն: Անոր տեղ աշխարհիս վրայ բան մը չը կրնար բռնել: Ի զո՞ւր այնուհետեւ կը խօսակցինք, Ի զո՞ւր գիրք կը կարդանք կամ առ Աստուած կը կարդանք, Ի զո՞ւր կը տալենք կամ կը դրենք, Ի զո՞ւր կը խորհինք, եւ պիտ' ըսէի՝ Ի զո՞ւր այն կորստէն յետոյ կ'ապրինք. երբ չը շարժիր որորանն, երբ չը միմեջեր հրեշտակն, անշարժ եւ աններդաշնակ է՝ համայն յաւիտեան: Մարդս, որ ծանօթութենէ ծանօթութիւն ու զարգացումէ զարգացում կ'ընթանայ, մերթ ընդ մերթ — այսպէս եմ ես — կարօտ կը զգայ պարզութեան ու տգիտութեան վիճակին, յորում կը գտնուէր. պէտք կը զգայ փոխադրուիլ որորոցին մէջ, փոխադրուիլ անմեղութեան դրախտին մէջ. կը մօտենաս յայնժամ մեղմիւ որորանին. եռանդագին կը համբուրես մանկիկն՝ որ իր անունն անգամ լաւ չը գիտէ տակաւին. լեզուդ կը ջանաս մանրել միավանկել, եւ մանկական խանդաղատական լեզուաւ անոր անոյշ խօսքեր ընել՝ որոնց քաղցրագոյն ճիշերով եւ ազուազոյն ժպիտներով կը պտտասխանէ հրեշտակին: Ա՛հ, այդ գգուանաց ու խօսակցութեանց միջոցին՝ վրայէդ որքան բեռ կը թողուս յանգագոյս, որքան վիշտեր կը մոռնաս,

որքան երջանիկ ըզքեզ դուն կը զգաս : Այն անգոր եւ ան-
բարբառ էակին հետ գրկախառնութիւնէդ ու լեզուակցութե-
նէդ՝ զօրութիւն ու պերճախօսութիւն կը քաղես . որորանէն
երբ հեռանաս , աշխարհ մը կերպարանափոխելու չափ ըզքեզ
հզօր ու հանճարաւոր կը գտնես . . . :

Եւ այժմ ո՛չ եւս է մանկիկն . . . : Եւ մեռաւ նա , մինչդեռ կը
խնդային մարդիկ : Դիմակաց ընդմէջէն՝ անմահիկ էակ անդի-
մակ՝ անխառնուի անցներով , իր անկենդանութիւնն աշխարհի
բարեկենդանութեան մէջէն համեստաբար պտըտցունելով ,
սուրբ տաճարին թանձրամած ստուերներն առ վայր մի լու-
սաւորելով , գնաց մտաւ մօրն հաւնայնից միջին ծոցն : Ան-
տարբեր՝ նուագեցին քահանայք մահու շարականներն , յոր-
ժամ դիմակաւորք ալ անկարեկիր անդին կ'երգէին , կ'երգէին
սպանդարամետական երգերն : Այն քնքոյշ մարմնոյն վրայ՝
որ մայրական ծոցոյն մէջ դեռ երէկ կը խայտար , այն գու-
ղավառ աչուկներուն վրայ՝ որք քեռն համբուրից տակ կը
չողային առաւօտուն գուարթաբար , այն սյտերուն վրայ՝
որոնք այնքան համով այնքան հոտով էին՝ երբ մանուկն ար-
թննար ու թաթիկներն երերցնէր՝ թեւերն ալ թիթեռնիկի
տակաւ տարածանէր , այն գլխոյն վրայ՝ որուն համար մայ-
րիկն իւր հերաց հիւսքն խիկ ծանր կը համարէր , կոչա ու
կարծր հողն ու քարինք փշուր ու սուր՝ խառն ընդ հողն՝
ախով ու բահով արագ արագ նետուեցան , ու ձայնիկ մը
ձիկ մը չը հանեց բնաւ մանկիկն . . . :

Ի՛նչ է մահն . այդ հողին եւ այդ էակին ընդմէջ հասարակ
լինչ բան կայ : Անձեւ , անձայն , անշարժ , անշունչ , անկեն-
դան , սյտալէս է հողն . արդ , լինչպէս կրնար հող ըլլալ այն
արարածն , սր հիանալի ձեւ ունէր , որ հրեշտակի թեւ ու-
նէր , որ ձայն ունէր դաշնակալի , նայուածք աստեղալի .
որ ոչ ինք միայն կը շարժէր , այլ որուն համար որորանն ալ
կամարաւոր կը շարժէր , ու մօր թեւերն ու շրթունքներն ալ
կամաւոր կը շարժէին . որ ոչ միայն կենդանութեամբ էր
օժտեալ , այլ եւ իւր շուրջն ալ կենդանութիւն կը սփռէր
մինչեւ անգամ թուղթի կտորներուն վրայ՝ յորս քոյրն Հայ-
կուհին՝ կենդանաւոր կը նկարագրէր գեղն ու կարոյն աղ-
ուոր աղբարիկին : Ու հիմայ հուրն ու չուռչն , ու թեւք ու

թեւածութիւնը, ու չրթունք ու միմունջը, եւ ակնարկ եւ ժմիտ եւ արտասուք, հիմայ հոգ սլիտ՝ ըլլան այդ ամենն. Այդ ամենուն տեղ, գերեզմանն եթէ բանաս հիմայ, բան մը պիտի գտնես անյարիր եւ անգեղեայ՝ որ յոսկր եւ ի հոգ պիտի գտնայ: Ի՞նչպէս կարելի է այդ . . . :

Ահ, ի՞նչ գիտուն է բնութիւնն, ի՞նչ տգէտ է մարդն: Ի՞նչ հրաշալի կարօգութիւն հիւլէին, որ չէ բանական. ի՞նչ աստիկարութիւն մարդոյն, այն էակին՝ որ է «միայն բանական»: Ձեւել ձեւացնել կապկօրէն՝ մեր գործն այդ է. իսկ բնութեան գործն է ստեղծել, սքանչացմամբ՝ յաճախ եւ է՝ զի սոսկմամբ ըզմարդն համակել: Թաքչիլ, ի՞նչպէս գիտէ բնութիւնն. ասլիլ՝ այդ միայն գիտէ մարդկութիւնն: Այս մեր փոքրիկ երկրագունտն, որուն՝ տիեզերաց մէջ կեսի մը չափ կարեւորութիւն ունենալուն՝ ուր ուրեմն համոզուեցանք, այդ փոքրիկ կեան անդամ, այո՛, մարդոյն համար անհունութիւն մ'է տակաւին. մարդոյն, որ ոչ քանի մը հազար ամերէ հետէ, հազար քանի մը հարիւր հազար տարիներէ հետէ կ'ապրի հողագնացն վրայ. յարբուն հասեալ մարդկութեան համար՝ կ'ըսեմ՝ դեռ մեծաւ մասամբ ստեղծուած մ'է հողագունտն. ի՞նչ թաքուն բաներ ունի, դեռ հոգն ի՞նչ խորհորդներ ունի մեր մտաց համար, զոր աստուածային կ'անուանենք. Ահաւասիկ մեր մտաց առջեւ կը կանգնի մեծ հարցական կետ մը, — փոքրիկ մանուկ մը . . . :

Փոքրիկ մանուկ մը: Ի՞նչպէս ծնաւ, ի՞նչպէս մեռաւ նա. կ'ուզեմ՝ ըսել, կեանքն ի՞նչ է, մահն ի՞նչ է. ի՞նչ է մարդն՝ որ՝ հողեղէն էակ մոհկանացու՝ հրեշտակաց գոյութեան ու հողւոյ անոմահութեան գողախարն ունեցաւ⁽¹⁾. որ տաղնապի ժամուն աչերն յերկինս ամբարձաւ. որ ոճրի մը խոստովանութեան պահուն հանապաղ շառագնեցաւ, եւ մահալճոյն ի լուր միշտ ստաննեցաւ. որ իր ցանկութեանց յագուրդ տուաւ եւ դեռ չը յաղկեցաւ. որ տենչանացն իւր օրտին տեսաւ լրումն ու լացաւ: Ի՞նչ է մարդն . . . : Իրան է որ կենաց մարտին օրինաց ենթարկած է եւ մարդն՝ ստորաքարչ անառնոց նման՝ այն սատուածն. իրան չէ որ մարդն յատուկ հանգիստուոր

(1) Դրական իմաստափրութիւնն այս ամեն հարցմանց համար ունի պատասխաններ, որք հեռի են բանաստեղծական կամ պատճառական լինելէ. . . :

ստեղծում մ'ունեցաւ, Յաւիտենականին ձայնն ու հրամանն յԱզին դրախտին յստակօրէն խմացաւ, խօսքով ու խելքով ու կամքով այն առաջին օրէն առատապէս օժտուեցաւ, ու չը տրտմեցաւ՝ որքան գիտութեան ծառոյն չը մօտեցաւ . . . :

Իրաւ է', իրաւ է', Հայկունի: Կը հաւատամ . . . Կը հաւատամ ես որ գիտութեան ծառոյն պտուղն է պատճառ մարդոյն տարաբախտութեան . . . : Յինէ գաղղիներէն գիրք կը խնդրես, որ ընթեռնուս ու թարգմանես, եւ օգտուիս եւ մխիթարուիս . գիրք մը կը խնդրես յինէ՝ որ որորանին տեղ բռնէ . գիրք մը՝ որ հոգիդ զուարճացնէ, որպէս կ'ընէին ակնարկիքն ու ժպիտքն ու ճռուողիւնքն անմեղ մանկիկին՝ ոյր որորանն ահա դատարկ կեցած է . . . : Ինչ գիրք տամ քեզ . բան մը չը կրնար — ըսի — բռնել անոր տեղ, անմանկ տըղեկին տեղ: Ի՞նչ կայ գրեանց մէջ . գիտութիւն . մանաւանդ այն մասենից մէջ՝ զորս սովորաբար կը վերածնեմ ես՝ կայ ճշմարտութիւնն, ահիպարանոց ահեղ ճշմարտութիւնն: Ատի՞ է մարդոյն երանութեան համար հարկ եղածն . հարկ եղածն է մեզ — տգիտութիւն, անգիտակցութիւն, անմեղութիւն . վա՛հ, անմեղն հոն է, հողին մէջ, քարին տակ . եւ երկիրն որ՝ ըստ նախնի ժողովրդոյ՝ մայրն է դից եւ մարդկան եւ ամենայնի, երկիրն՝ որ ըստ Գալիլէի յաւէտ կը շարժի, երկիրն է՝ յետ այսօրիկ՝ մայր եւ որքան վաղեմեօիկ մանկանն անտի: Հոգւոյ այնպիսի տրամադրութիւն մ'ունիմ՝ կը տեսնես զի կը նախանձիմ որոց ոչ եւս ենն: Անցեալ տարի հրատարակուեցաւ Յովհաննէս Սեթեանի բանաստեղծութիւնն զորոց ոչ եւս ենն . ինչ գեղեցիկ էր, ինչ ճշմարիտ: Արդարեւ, նոքա միայն են երանելի, նոքա որք ի մահ ննջեցին՝ ըստ Սաղմոսերգութիւն . . . : Թերեւս, Հայկունի', մանկան սեւասքօղ որորանին վրայէն կ'ընդնմարես՝ արտասուացող ընդմէջէն՝ արշալոյսներ երանութեան ու մեծութեան . ծաղկահասակ, չէ՞ դեռ մուտ հոգւոյդ մէջ գտած յուսաբեկութիւնն, այն թունաւորիչ ու թառամեցուցիչ յուսաբեկութիւնն . Արդ, չարունակէ սեւեռել աչերդ սեւերէն վեր . սեւ ու թախիծ որտի՞ն ազգօղ այն սպիտակ քարերէն վեր, տարերէն ու սանդղաճեւ ուղիներէն վեր նայէ յար . նայէ՛ անքթիթ արշալոյսին . եւ յուսա՛ քեզ համար, եւ հաւատա՛ ազգիդ համար, եւ սիրէ միշտ աւելի գրականութիւնն՝ որ կոչումդ է — եւ որ իցիւ թէ երանութիւնդ ալ ըլլար:

Ե. ՏԵՄԻՐՃԻՊԱՆԵԱՆ

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՄԱՍՈՒԼ. — Խմբագիր-Տնօրէն Մամէոս Մամուրեան . Բաժանորդագիրն է մայրաքաղաքիս համար 4 մէճիտ . Գործակալութիւն Պոլսոյ՝ Նշան Պէրպէրեան :

ԲԻԻՐԱԿՆ. — Կիսամսեայ լրագիր , գիտական , քաղաքական և ազգային . Խմբագիր-Տնօրէն Հ. Ստեփան Խ. Խլթիւնեան . Տարեկան բաժանորդագիրն է 2 1/2 մէճիտ ամսն տեղի համար :

ԸՆՏԱՆԻՔ. — Կիսամսեայ հանդէս , բարոյական ու գրական . Խմբագիր Սիմոն Գաբամանեան , Հրատարակութիւն Արամ Աշճեան :

ԲՈՒՐԱՍՏԱՆ ՄԱՆԿԱՆՑ. — Կիսամսեայ հանդէս պատկերազարդ . Հրատարակիչք՝ Ն. Կ. Պէրպէրեան և Ս. Տէօվլէթեան : Տարեկան բաժանորդագիրն՝ 40 Պոլսոյ և 45 դահեկան գաւառաց համար :

ՄԱՍԻՍ. — Շաբաթաթերթ ազգային և քաղաքական , հրատարակութիւն Արեւելք օրաթերթի . Տարեկան բաժանորդագիրն՝ կէս ոսկի :

ՖԷԼԷՔ. — Պատկերազարդ Թրքահայ հանդէս կիսամսեայ , գրական ու գիտական . Տէր-Խմբագիր Յովհաննէս Յ. Պալըզճեան . Տարեկան բաժանորդագիրն է 4 մէճիտ

ՃԻՀԱՆ. — Շաբաթաթերթ գրական , գիտական , տնտեսական , ևլն . Տէր-Խմբագրապետ Տիրան Գ. Քէլիկեան . Տարեկան բաժանորդագիրն 80 և վեցամսեայն 40 դահեկան :

Պ Ա Յ Մ Ա Ն Ք

Երկրագունքը կը հրահարակուի ամիսն անգամ մը:

Տարեկան բաժանորդագրինն է՝ 4. Պոլսոյ համար երկու արծաթ մէնիս, գաւառաց համար յիսուն դանեկան արծաթ, օսար երկիրներու համար 12 Ֆրանկ, բղբասարուքեան ծախքն ընկերութեանս վրայ լինելով:

Բաժանորդագրութեան տեղին է Մեծ. Աւետիս Էֆէնճի Եօր-սամեանի գրասենեակը, Կ. Պոլիս, Կամուրջին գլուխը, Վալիսէ Սուլթան խան, քիւ 6, եւ կամ Արամեան Տպարան Չագմագըլար Եօզուու, Ֆակոքեան խան, քիւ 15:

Սմբագրութեանս վերաբերեալ գրութիւնք ուղղելի են առ Հանդիսիս Տնօրէն՝ Եղիա Տէմիրճիպաշեան, Կ. Պոլիս Ֆինանսներու Եօզուու Արեւելեան Շուկայ (Նոր Պօստաւոշէ) վերին յարկ, քիւ 52: Տնօրէնը գրասենեակը կը գտնուի՝ Զորեփաքքի եւ Շաքաք օրերը կէս օրէն յետոյ:

Իրաւանչիւր քերթի գինն է չորս դանեկան:

Կը վաճառուի հետեւեալ տեղերը՝

Կ. Պոլիս. ջրավաճառ Պօղոս Աղաի եւ Ֆակոք Աղաի խանութներն ի Պաննէ գաբու:

Առաջին տարին կը գտնուի գրասենեակն: Գինն է 4 Մէնիս:

ԳՈՐԾԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆՔ

Փարիզ.	Մեծ. Գաբրիէլ Էֆէնճի Էգնայեան (M. Kapriel Eknayan.
	Rue du Faubourg Montmartre 17. Paris)
Մանչեսթըր	Դ. Էֆէնճի Մոլսոլաքեան (Mr. K. Mol-
	doysack care of Messrs Gumushguerdan Bros
	100 Portland St. Manchester.
Պարսկա	» Կարապէտ » » Յովասափեան
Կարբին	» Ֆակոք » » Համամնեան
Եօզլաս	» Միհրան » » Քիւրճեան
Աճիօն Դ. Հիսար	» Սմբատ » » Գալիքեան
Սըվազ	» Ն. » » Տաղաւարեան
Մարաշ	» Սարգիս » » Գ. Սամուէլեան
Այնթապ	» Վահան » » Քիւրճեան

Հասցէի փոփոխութեան եւ քերթերու ընդունելութեան անկանոնութեան պարագային, Տնօրէնութեանս՝ ժամանակին իմաց տալ կը խնդրուի: